
Σ Υ Μ Μ Ι Κ Τ Α

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ *ΟΡΝΙΘΕΣ* 879

Στην πρώτη ιαμβική σκηνή (στ. 858-894) της ιαμβικής συζυγίας των στ. 851-1057 των *Ορνίθων* του Αριστοφάνη, ύστερα από την ονοματοθεσία και την πρώτη οργάνωση της νέας πόλης, της Νεφελοκοκκυγίας, έχουμε την ιδρυτική θυσία: χοροστατεί ένας *ιερείς* βοηθούμενος από τους ακολούθους του και παρίσταται ο Πεισθέταιρος, υποδύμενος, εδώ, το ρόλο του βωμολόχου¹. Η σκηνή αυτή στο σύνολό της είναι μια παρώδηση της επίσημης τελετουργίας της Αθήνας της εποχής εκείνης. Το εκπρεπέστερο παρωδικό στοιχείο της σκηνής είναι το ότι η παράκληση (*εὐχή*) του ιερέως, αντί ν' απευθύνεται στους γνωστούς θεούς και ημιθέους (*ἥρωας*), απευθύνεται σε πουλιά, κάτι απόλυτα κατανοητό μέσα στη γενικότερη σύλληψη του έργου — τα πουλιά αυτά είναι οι «καινοὶ θεοὶ» του στ. 862. Η παρώδηση ολοκληρώνεται με την αντικατάσταση των αποδεκτῶν των αγαθῶν που ζητιούνται από τους θεούς, των Αθηναίων· στη θέση τους έχουμε τους πολίτες της νέας πόλης: *Νεφελοκοκκυγιεῦσιν* (στ. 877) —κι αυτό κατανοητό, μέσα στο ίδιο πλαίσιο. Ὅμως, όταν ισότιμα με αυτούς στα προσδοκώμενα αγαθὰ εμφανίζονται ως αποδέκτες οι Χιώτες (στ. 879: *καὶ Χίοισι*), το πράγμα τώρα δε φαίνεται το ίδιο κατανοητό —αλήθεια «τι γυρεύουν τώρα εδώ οι Χιώτες;» μπορούμε βέβαια ν' αναρωτηθούμε μήπως έχουμε μπροστά μας ἄλλη μια περίπτωση της συνηθισμένης μεθόδου παραγωγῆς αστεϊσμῶν στην κωμωδία, του γνωστού «σχήματος» *παρὰ προσδοκίαν*². Ὅμως, αν καταφύγουμε στο αναλυτικό ερμηνευτικό υπόμνημα που παραθέτει στις σελ. 168-171 της έκδοσής του ο Φ. Κακριδής³, πληροφορούμαστε ότι οι Αθηναῖοι δεν θα πρέπει να ξαφνιαστήκαν από αυτή την «απροσδόκητη —για μας, ολοφάνερα— αναφορά στους Χιώτες», επειδή στις δημόσιες θυσίες τους οι Αθηναῖοι προσεύχονταν να δώσουν οι θεοὶ αγαθὰ και στους ίδιους τους, αλλά και στους Χίους —τιμώντας ἔτσι τους κατοίκους του ιωνικού νησιού για τις τις πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφεραν στην αθηναϊκή πολιτεία σε κάθε ἀνάγκη της. Η εξήγηση αυτή, που την προβάλλει ο αρχαῖος σχολιαστής: *καὶ τοῦτο ἄφ' ἱστορίας ἔλαβεν* (ἀρα δεν έχουμε ούτε παρωδία ούτε «παρὰ προσδοκίαν»), βασίζεται στη μαρτυρία του

---

1. Για τον κωμικό τύπο του βωμολόχου βλ. Elie S. Spyropoulos, *L'accumulation verbale chez Aristophane*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 119-120.

2. Βλ. *έ.α.*, σ. 131-132.

3. Φάνη Κακριδή, *Αριστοφάνους Ὀρνίθες*, Αθήνα 1974.

Θεοπόμπου του Χίου, απ. 104 J., που ενισχύεται και από αναφορά στον Θρασύμαχο (απ. 3 Diels)⁴, από απόσπασμα του Εύπολη (232 Kock), και του Υπερείδη (απ. 194).

Όμως, με όλη αυτή την τεκμηρίωση, δε νομίζω πως η ερμηνεία αυτή είναι όσο θα έπρεπε πειστική. Γιατί δεν ήταν τόσο απλό για τους Αθηναίους να ταυτίζουν σε τέτοιο βαθμό τον εαυτό τους με τους Χίους, ώστε στις πιο επίσημες θυσίες τους να ζητούν να δοθούν τα αγαθά που αιτούσαν από τους θεούς «κατ' ισομοιρίαν» και στους Χίους. Και δε θα προκαλούσε την αντίδραση των υπολοίπων, πολυαριθμών και καμιά φορά «σπουδαίων, συμμάχων τους η εξαιρέτως τιμητική θέση που δινόταν στους Χίους; Η μόνη περίπτωση που αυτό το «καὶ Χίοισι» δεν θα ήταν πρόβλημα για τους Αθηναίους, και θα το δέχονταν αδιαμαρτύρητα οι άλλοι σύμμαχοι, θα ήταν να υπάρξει κρισιμότετος αγώνας για την πόλη των Αθηναίων και να αγωνίζονταν αποτελεσματικά στο πλευρό τους μόνοι οι Χίοι απ' όλους τους συμμάχους ή σε κρίσιμο αγώνα που θα ενίσχυαν τους Αθηναίους και άλλοι σύμμαχοι να διαπρέψουν εξαιρετικά οι Χίοι και μάλιστα, για να πειστούμε πως «η απροσδόκητη αναφορά στους Χιώτες ακολουθεί τους αθηναϊκούς θεσμούς της εποχής»⁵, άρα θα ήταν εξοικειωμένοι με την αναφορά αυτή οι Αθηναίοι, θα έπρεπε η πανηγυρική αυτή αναγνώριση να είχε ξεκινήσει από πολύ πιο πριν, να είχε «αφομοιωθεί» από το τελετουργικό των μεγάλων αθηναϊκών γιορτών.

Λοιπόν, για το αποφασιστικό αυτό αιτούμενο οι κατεξοχήν αξιόπιστες πηγές που διαθέτουμε για τα γεγονότα της πριν από τη «διδασκαλία» των *Ορνίθων* (Μεγάλα Διονύσια του 414 π.Χ.) εποχής, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης δεν παρέχουν τη δέουσα τεκμηρίωση. Βέβαια οι αναφορές τους για τις σχέσεις Αθηναίων και Χίων κάνουν λόγο για το ιδιαίτερο status της Χίου (δεν πλήρωνε φόρο, αλλά συμμετείχε με το ναυτικό της στις ναυτικές επιχειρήσεις των Αθηναίων), αλλά το ίδιο status ίσχυε και για τους Μυτιληναίους και τους Κερκυραίους (Θουκυδίδης, 2, 9,4). Συνεπείς στις υποχρεώσεις τους απέναντι στους Αθηναίους, πήραν μέρος στις εχθροπραξίες του Πελοποννησιακού πολέμου, ποτέ όμως μόνοι τους, αλλά πάντοτε μαζί με τους Μυτιληναίους (ο Θουκυδίδης αναφέρει σταθερά το σύνολο των τριήρων που έδιναν τα δυο νησιά μαζί, χωρίς να κάνει επιμερισμό· έτσι οι πενήντα τριήρεις που γράφει ο Φ. Κακριδής ότι έστειλαν στη Συκελική εκστρατεία δεν ήταν όλες δικές τους: *καὶ Λεσβίων καὶ Χίων πενήτηκοντα*, Θουκυδίδης 6,31,2). Με τον τρόπο λοιπόν που συμπαρατάσσονταν με τους Αθηναίους οι Χίοι μπορούσαν οπωσδήποτε να

4. Περιέχεται στο σχόλιο του στ. 880 με τη φράση: *Τὰ αὐτὰ τοῖς Θεοπόμπου καὶ Θρασύμαχος φησιν ἐν τῇ μεγάλῃ τέχνῃ*, που η αοριστολογική διατύπωσή της δείχνει τουλάχιστο τολμηρή την κατηγορηματική ερμηνεία που της δίνει ο εκδότης.

5. Φ. Κακριδής, έ.α., σ. 167.

υποστηρίζουν ότι τηρούσαν με συνέπεια τους όρους της συμμαχίας, κάτι σημαντικό βέβαια, αλλά όχι μοναδικό κι εξαιρετικό. Ακριβώς σ' αυτή τους την υποδειγματική ανταπόκριση στις υποχρεώσεις τους αναφέρεται το απ. 232 Κοκ της κωμωδίας *Πόλεις* του Εύπολη. Συμπερασματικά, όσο κι αν μας απαλλάσσει από τον κόπο να ερμηνεύσουμε το «παρά προσδοκίαν» ευφυολόγημα του Αριστοφάνη η «άφ' ιστορίας» ερμηνεία του σχολιαστή, που υιοθετεί την άποψη του Θεοπόμπου, είμαστε υποχρεωμένοι να θέσουμε σε «βάσανον» την αξιοπιστία, στο σημείο αυτό, του πολύ μεταγενέστερου ιστορικού· οι υποψίες ότι δεν άντλησε από ιστορική πηγή, αλλά αβασάνιστα μετέφερε στο έργο του τον αστεισμό του Αριστοφάνη δικαιώνονται με τη διαπίστωση της εντυπωσιακής φραστικής ομοιότητας του κειμένου του (*ἤρχοντο ... Χίοις δίδοναι ἀγαθὰ καὶ σφίσιν αὐτοῖς*) με τους στ. 864-89 των *Ὀρνίθων* (*Εὐχεσθε ... δίδοναι ... ὑγίειαν καὶ σωτηρίαν αὐτοῖσι καὶ Χίοισι*)· κι ένας λόγος για τον οποίο ο Θεόπομπος βιάστηκε να πάρει τοις μετρητοῖς αυτή την αναφορά του κωμικού μπορεί να ήταν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για ό,τι αφορούσε στον τόπο καταγωγής του, τη Χίο. Ὑστερα από αυτό πιστεύω πως μπορούμε να αμφισβητήσουμε την αξιοπιστία του σχολίου *καὶ τοῦτο ἀφ' ιστορίας ἔλαβεν*. Προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε την προσθήκη *καὶ Χίοισι* ως ευφυολόγημα «παρά προσδοκίαν» καταφεύγοντας στην ειδική σημασία που είχε η λ. *Χίος* (ή *Χείος*)⁶ στο παιχνίδι των κύβων, αλλά δε φάνηκε πως η λύση βρίσκεται σ' αυτή την κατεύθυνση.

Πιθανόν όμως να βρίσκεται σε μια άλλη κατεύθυνση: αν αξιοποιήσουμε μια αυθεντική ιστορική μαρτυρία σε συνδυασμό με την τεχνική παραγωγής γέλιου που χρησιμοποιούσε ο Αριστοφάνης. Η ιστορική μαρτυρία προέρχεται από τον Ηρόδοτο (6,111,2): *ἀπὸ ταύτης γὰρ σφι (= Πλαταιεῦσι) τῆς μάχης Ἀθηναίων θυσίας ἀναγόντων ἐς πανηγύριος τὰς ἐν τῆσι πεντετηρίσι γινομένης κατεύχεται ὁ κῆρυξ ὁ Ἀθηναῖος ἅμα τε Ἀθηναίοισι λέγων γίνεσθαι τὰ ἀγαθὰ καὶ Πλαταιεῦσι*. Ἄρα, την εποχή που συνέγραφε την *Ἱστορίην* του ο Ηρόδοτος, ιδιαίτερα εξοικειωμένος με ό,τι αφορά στην Αθήνα, στις πιο λαμπρές τελετές τους οι Αθηναῖοι άκουαν τον κήρυκα να προσεύχεται στους θεούς *δίδοναι Ἀθηναίοισι ὑγίειαν καὶ σωτηρίαν αὐτοῖσι καὶ Πλαταιεῦσι* — «καὶ Πλαταιεῦσι» μ' όλο τους το δίκιο: αρκεί να θυμηθούμε τις συχνές αναφορές του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, για να πειστούμε πως, από την ώρα που δέθηκαν στο άρμα των Αθηναίων οι Πλαταιεῖς (Ηρόδοτος 6,108), με κορυφαίες στιγμές τον Μαραθώνα, όπου *ἐπῆλθον βοηθέοντες Πλαταιεῖς πανδημει* (6,108,1) και την ενσωμάτωσή τους στο αθηναϊκό ναυτικό (στεριανοί και *ἀθαλάττευτοι* αυτοί) στο Αρτεμίσιο (8,1,1) και στο αθηναϊκό πεζικό στις Πλαταιεῖς (9,28,6 και 31,5) και το δραματικό ξεκλήρισμα της πόλης τους, στον Πελοποννησιακό πόλεμο, ακριβώς επειδή *τῶ γὰρ πλήθει τῶν Πλαταιῶν οὐ βουλομένῳ ἦν τῶν Ἀθηναίων ἀφίστασθαι* (Θουκυδί-

6. Βλ. J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Παρίσι 1965, σ. 322 και 500.

δης 2,3,2), οι Πλαταιείς στάθηκαν πάντοτε όσο κανένας άλλος στο πλευρό των Αθηναίων, ώστε να αξιωθούν να γίνουν *πολίται* τους (Θουκυδίδης 3,55,3 και 63,2)· και, όπως συνέβαινε με τους ακτήμονες γνήσιους Αθηναίους πολίτες, η αθηναϊκή πολιτεία όσους Πλαταιείς σώθηκαν από την καταστροφή της πόλης τους τους έκανε *κληρούχους* στη Σικιώνη (Θουκυδίδης 5,32).

Αυτά τα «άφ' ιστορίας»⁷. Περνώντας τώρα στο αριστοφανικό κείμενο, θυμίζουμε πως ο Αριστοφάνης ήξερε πολύ καλά την αποτελεσματικότητα της κάθε μεθόδου παραγωγής γέλιου⁸. Αλλά ήξερε και κάτι περισσότερο: πως η δραστηριότητα των μεθόδων αυτών ενισχύεται με τη συσσώρευση: «c'est l'accumulation surtout qui pronoque le rire»⁹. Έτσι στην απροσδόκητη παρουσία πουλιών στη θέση των θεών ως *δοτήρων έάων*, στην απροσδόκητη παρουσία των Νεφελοκοκκυγιέων στη θέση των Αθηναίων ως αποδεκτών των αγαθών, προστίθεται η απροσδόκητη παρουσία των Χίων στη θέση των Πλαταιέων ως συναποδεκτών των αγαθών — μια τρίτη «παρωδία έν παρωδία», αφού η ιαμβική σκηνή των στ. 858-894 των *Ορνίθων* είναι παρωδία μιας πολύ γνωστής στους θεατές τελετουργίας.

Μένει βέβαια κάτι ακόμη να ερμηνευθεί: γιατί οι Χίοι κι όχι κάποιοι άλλοι σύμμαχοι («παρά προσδοκίαν») στη θέση των Πλαταιέων; Νομίζω, για δυο λόγους: α) τώρα, «άφ' ιστορίας έλαβεν»· δηλαδή, με δεδομένη την πρόθυμη (κατά τον Εύπολη, απ. 232 Κοκκ, *ἄπληκτος ὡσπερ ἵππος*) συστράτευση των Χίων στη Σικελική εκστρατεία, καθώς οι χιακές τριήρεις φάνηκαν στον αθηναϊκό ναύσταθμο στο πλευρό των τριήρων των Αθηναίων την προηγούμενη χρονιά (415 π.Χ.), περιστασιακά η θέση των Χίων στην κλιμάκωση των συμμάχων της Αθήνας αναβαθμίστηκε· β) γιατί με την αναφορά των Χίων ο Αριστοφάνης εξασφάλισε άλλο ένα ευφυολόγημα του «βωμολόχου» της σκηνής αυτής, του Πισθηταίρου, κάτι που συστηματικά επιδίωκε σε παρόμοιες περιπτώσεις: *Χίοισιν ἦσθην πανταχοῦ προσκειμένοις* (στ. 880) —υπαινιγμός στη συμπεριφορά των Χίων ως συμμάχων (που κι από μόνη της θα μπορούσε ν' ακυρώσει την πιθανότητα να αναφέρονταν και οι Χίοι στην επίσημη αθηναϊκή ευχή, μόνοι αυτοί από τους συμμάχους, ως αποδέκτες των αγαθών μαζί με τους Αθηναίους). Και πράγματι (βλ. το ερμηνευτικό υπόμνημα του Φ. Κακριδή) από το επόμενο κιόλας από την παράσταση των *Ορνίθων* έτος οι Χίοι άρχισαν να καιροσκοπούν και να έρχονται σε συνεννοήσεις και με τους Πέρσες και με τους Σπαρτιάτες, *πανταχοῦ προσκεί-*

7. Στην πανηγυρική αναγνώριση των Πλαταιέων ως των πιο αφοσιωμένων συμμάχων και την απόδοση τιμητικών προνομίων πρέπει να έπαιξε ρόλο και η λάμψη που έδωσαν στην πόλη τους οι τιμητικές διακρίσεις που απονεμήθηκαν από τον Πausανία και το «κοινόν» των Ελλήνων που πολέμησαν στις Πλαταιές (Θουκυδίδης, 2,71,2 και 3,58).

8. Βλ. Ε. Spyropoulos, έ.α., σ. 122-147, και Ηλ. Σπυρόπουλος, *Αριστοφάνης: σάτιρα - θέατρο - ποίηση*, Θεσσαλονίκη 1988.

9. J. Vendryes, *Le langage*, Παρίσι 1968, σ. 201.

μενοι (έτσι η μετάφραση του Φ. Κακριδή είναι έξυπνη, αλλά αοριστολογεί: «Χάρηκα για τους Χιώτες που είναι σε όλα μέσα!», αλλά πιο αξιόπιστη είναι του Θρ. Σταύρου: «Μου αρέσει που παντού κολλούν οι Χιώτες», όπως και του H. van Daele: «Les Chiotes me mettent en joie, accolés partout»¹⁰, καθώς εδώ το πανταχοῦ προσκειμένοι είναι μια μεταφορά ισοδύναμη με τον κόθορνον (Ξενοφών, *Ελληνικά* 2,3,31), το γνωστό παρατσούκλι του «πανταχοῦ προσκειμένου» Θηραμένη). Βέβαια φαίνεται αναχρονισμός η απόδοση καιροσκοπισμού στους Χίους το 414 π.Χ., ενώ ο καιροσκοπισμός τους εκδηλώνεται από το 413 π.Χ., όμως τίποτε δεν εμπόδιζε τον Αριστοφάνη στην «οριστική» έκδοση του κειμένου της κωμωδίας του, που οπωσδήποτε κυκλοφόρησε ύστερ' από την «διδασκαλία» της, να προσθέσει ότι ο ίδιος νόμιζε ότι καθιστά κωμικότερο το κείμενό του.

Θεσσαλονίκη

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

QUI SONT LES ΘΕΛΗΜΑΤΑΡΙΟΙ DE 1261?

En 1261, Michel Paléologue avait ordonné le César Alexis Strategopoulos à faire une démonstration militaire en passant devant Constantinople pour terroriser les Latins. A ce moment, il n'y avait que très peu de soldats dans la capitale, car le gros de l'armée avait quitté la ville pour tenter —sur l'avis du nouveau podestat vénitien, Marc Gradenigo— une entreprise contre Daphnousa sur la Mer Noire¹.

Strategopoulos entra en contact avec les gens des environs de Constantinople, qui l'aidaient à reprendre la capitale byzantine après avoir ouvert la Porte de Sélybrie.

Les détails de la prise de la ville, qui diffèrent légèrement d'après les différentes sources², ne nous intéressent guère ici, et ont d'ailleurs déjà été l'objet d'un examen profond par D. J. Geanakoplos³. En revanche, toutes les informations sur les gens qui aidaient Strategopoulos à pénétrer et capturer la ville, seront examinées ci-dessous.

Pachymère (I, pp. 110, 138-9, 142) les appelle θεληματάριοι, et le chroniqueur de l' *Άλωσις τής Κωνσταντινουπόλεως* utilise le terme ὁμωκότας («conspirateurs»), qui a été examiné du point de vue linguistique récemment par Mme Co-

10. V. Coulon - H. van Daele, *Aristophane*, τ. 3, Les Belles Lettres, Παρίσι 1938, σ. 66.

1. J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1949, p. 226.

2. Les trois sources principales sont: Pachymère (éd. I. Bekker, Bonn 1835, I, pp. 138-143), Acropolite, (éd. A. Heisenberg, Leipzig, p. 182) et Grégoras (Migne, P.G., 148, col. 216).

3. D. J. Geanakoplos (Κ. Γιαννωκόπουλος), *Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις, 1258-1282* (traduction: K. Politis), Athènes 1969, pp. 88-92.

rinna Matzukis⁴.

Mais qui sont-ils au juste? E. Kriaras, dans son *Lexicon* précieux, définit *θεληματάρης* comme *ἀπειθάρχης* (indiscipliné) et *πεισματάρης* (obstiné, entêté) ou *ισχυρογνώμων* (têtu), en renvoyant le lecteur à deux passages de la *Chronique de Morée* (resp. vers 6935 et 604) et tout en ignorant les témoignages de Pachymère⁵.

Evidemment, les chercheurs de l'histoire de la reprise de Constantinople par les Byzantins, se sont — en passant — occupés de cette question. Depuis Du Cange⁶, les historiens modernes ont traduit le terme *θεληματάριοι* par «volontaires». Or, le mot *volontaire* a un triple sens, c-à-d. «fait par un acte de la volonté», «entêté» et «soldat qui sert sans y être obligé»⁷. Au moins deux de ces significations se retrouvent dans les interprétations de ces historiens. Tout d'abord, d'après Du Cange on appelait volontaires «certaines troupes débandées qui, ne reconnaissant ni les Français ni les Grecs, tâchaient de profiter des désordres du temps, pillant et attaquant indifféremment les uns et les autres»⁸. A son tour, I. Bekker a utilisé le terme latin *voluntarii* dans sa traduction de Pachymère⁹, tandis que K. Paparrigopoulos explique le terme *θεληματάριοι* par le fait qu'ils «ἀπέκλινον κατὰ θέλησιν ὅτε μὲν πρὸς τοὺς Φράγκους ὅτε δὲ πρὸς τοὺς Ἕλληνας», en remarquant cependant qu'ailleurs Pachymère employait le terme pour indiquer τοὺς νῦν παρ' ἡμῶν καλουμένους ἐθελοντάς¹⁰. A. Meliarakes prétend que les Grecs les appelaient ainsi «ὥσως διότι ἐξετέλουν καὶ ἄλλας ὑπηρεσίας ἐξερχόμενοι καὶ εἰσερχόμενοι διὰ τῶν Πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀκωλύτως»¹¹; il ne définit pas ces «autres

4. C. Matzukis, «Linguistic Idiosyncracies in the Versification of the *Fall of Constantinople* and other Poems contained in the Codex Marcianus Gr. 408», *Ἑλληνικά* 40 (1989) 323-339 et id., «Ὁμωκότας in an Anonymous Fourteenth Century Verse-Chronicle», *Literator* 11 (1990) 52-56. (Dans ce dernier article, Mme Matzukis présente correctement les ὁμωκότας comme *conspirateurs*, mais elle parle à tort de Strategopoulos «and his five-hundred conspirators», le texte de l' *Ἀλωσις* parlant des co-conspirateurs de Koutritzakis (vers 570-3)). Mme Matzukis a préparé une réédition de l' *Ἀλωσις* avec traduction anglaise et commentaire: *The Fall of Constantinople*, Zimbabwe 1984 (thèse doctorale non publiée). L'édition la plus accessible de l' *Ἀλωσις* reste celle de J. A. C. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, Paris 1845, II, pp. 335-367.

5. E. Kriaras, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, Z', Thessalonique 1980, p. 95.

6. C. du F. Du Cange, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français jusqu'à la conquête des Turcs* (éd. revue par J. A. Buchon), New York 1971 (1826), I, p. 344.

7. Voir P. Augé, *Petit Dictionnaire français* (Larousse), Paris 1956, *ad verbum*.

8. Du Cange, *op. cit.*, I, pp. 344-5.

9. Pachymère, I, p. 110: «Thelematarii (quasi diceres voluntarii) vocabantur».

10. K. Paparrigopoulos, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Στ', Athènes 1885, p. 431.

11. A. Meliarakes, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νίκαιας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)*, Athènes 1898, p. 554.

services» qui s'ajoutaient à la vente de leurs produits agraires aux Latins. L'indépendance de volonté des «volontaires» et le libre choix qu'ils exerçaient dans leur commerce et alliances sont aussi soulignés par Alice Gardner¹², S. Runciman¹³, J. Longnon¹⁴ et R. L. Wolff¹⁵. Geanakoplos donne une interprétation analogue¹⁶: ils étaient des soldats volontaires, une fois dans l'armée nicéenne, une autre fois dans l'armée latine. D. Nicol écrit, dans le même sens, que le nom «*ἀποδῆλωνε τὴν οὐδερότητα τους*»¹⁷.

D'après Geanakoplos, ils constituaient un peuple d'origine grecque, vivant à partir de la Propontide jusqu'à la Mer Noire et ils étaient —partiellement— les descendants des paysans grecs qui avaient perdu leurs terres par la *Partitio Romaniae* de 1204, mais qui avaient ensuite, à cause des guerres entre Latins, Grecs et Bulgares, repris ou acheté de nouveau ces mêmes terres, qui étaient abandonnées par les Latins assiégés¹⁸. Gardner aussi les avait considérés comme des «independent Greek freeholders», qui avaient acquis les terres à l'ouest de la Porte Dorée¹⁹. Wolff les considère comme des paysans et pêcheurs grecs, auxquels Constantinople latine devait son ravitaillement²⁰. Enfin, N. Kalomenopoulos suppose que les *θηληματάριοι* étaient les descendants des soldats de l'armée byzantine, qui fut sissoute après le désastre de 1204²¹, donnant ainsi une autre version pour la théorie des «troupes débandées» de Du Cange.

Mais que disent les textes eux-mêmes? Pachymère est le seul à donner une description, voire définition, des *θηληματάριοι* (I, pp. 110-111): ἦσαν δέ τινες κατοικοῦντες ἀπὸ Χρυσείας τε καὶ ἐπέκεινα, ἀνέτους τὰς γνώμας ἔχοντες εἴτε πρὸς Ῥωμαίους εἴτε πρὸς Ἰταλοὺς ἐθέλοιν ἀποκλίνειν, τῶν μὲν Ῥωμαίων προσκειμένων αὐτοῖς οὔσι Ῥωμαίσις, τῶν δ' Ἰταλῶν φυλακὴν ἐκ τούτων

12. Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, Londres 1912, p. 252: «called *voluntaries*, from the fact that their adhesion to either side was due to choice rather than compulsion».

13. S. Runciman, *The Sicilian Vespers*, Cambridge 1958, p. 48: «villagers living in the suburbs, who were known as the «voluntaries» because they served the Greek or the Latin Emperor as they wished».

14. Longnon, *op. cit.*, p. 226: «des bandes de paysans, appelés *Volontaires*, qui vivaient entre les Grecs et les Latins, chargés par ceux-ci de cultiver les terres et de garder le pays».

15. R. L. Wolff, «The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261», dans *A History of the Crusades* (éd. N. M. Setton), Philadelphia 1962, II, p. 231: «voluntaries, because their allegiance to Greek or Latin was a matter of their own shifting will».

16. Geanakoplos, *op. cit.*, p. 83.

17. Dans *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Athènes 1931, p. 487.

18. Geanakoplos, *op. cit.*, p. 83.

19. Gardner, *op. cit.*, p. 252.

20. Wolff, *op. cit.*, pp. 230-1. Comp. Longnon, *op. cit.*, p. 226 (qui parle de seuls paysans, non pas de pêcheurs).

21. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*, 12, Athènes 1931, p. 487.

πιστευόντων ἔχειν διὰ τὸ πρὸς αὐτοὺς σύνηθες· οὐ γὰρ ἦν ἑτέροις πιστεῦειν. τὸ δὲ καὶ τοὺς κατοικοῦντας ἐκδιῶξαι, μὴ καὶ κίνδυνος ἐκ τῆς ἐρημίας προσέσται. ἦσαν γοῦν μεταξύ Ῥωμαίων καὶ Ἰταλῶν, καὶ διὰ τοῦτο ἐκέκληντο καὶ θεληματάριοι, τὴν ἔξω τῆς πόλεως γῆν καρπιζόμενοι, διαζῶντες ἐκεῖθεν καὶ παρ' ἀμφοτέρων εἰς ἄνεσιν μένοντες, χρηζόντων ἑκατέρων τῆς ἐκείνων ἀγάπης, ὡς ἂν γε μὴ βλάπτοιτο. δῆλοι γὰρ ἦσαν διὰ μίσους τοὺς οὐκ οἰκείους ἔξοντες· ἦν γὰρ καὶ τοὺς Ἰταλοὺς ἐκ τοῦ ἀναχωρεῖν ἐκεῖθεν ἐκείνους βλάπτεσθαι ἐρημωθέντος τοῦ τόπου, καὶ τοὺς Ῥωμαίους, εἰ ἐγχειροῖεν ἐπὶ τι, μὴ ὅπως γε συνεργεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ κατὰ κράτος εἰργεσθαι παρ' αὐτῶν διὰ τὸ πρὸς ἐκείνους μῖσος καθαρῶς προσκεκμένων τοῖς Ἰταλοῖς. μετὰ γοῦν τὴν τῆς Σηλυβρίας ἄλωσιν οὐδὲν ἦν μέσον αὐτῶν τε καὶ τῶν ἡμετέρων, ἀλλ' εἴ που συντύχοιεν ἀλλήλοις, φιλικῶς εἶχον αὐτοὶ τε πρὸς ἐκείνους κάκεινοι πρὸς τούτους, καὶ τρόπον μάχης οὐδέτεροι θατέρους ἐσκύλευον.

C'est de nouveau Pachymère, suivi par l'auteur plus récent de l'*Ἰλλωσις*, qui donne les renseignements les plus détaillés sur la participation des θεληματάριοι à la prise de Constantinople par Strategopoulos. Du récit de Pachymère (I, pp. 138-142), nous apprenons que: les θεληματάριοι se trouvaient *hors* de Constantinople, mais près de la ville; c'est là où ils informèrent Strategopoulos de la situation *dans* la ville et de l'expédition vénitienne contre Daphnousa; b) Strategopoulos promit des récompenses aux θεληματάριοι, s'ils l'aideraient (dans l'avenir) à occuper la ville; c) le neveu de Strategopoulos et un certain Koutritzakis (τῖς τῶν θεληματαρίων) convaincront finalement Strategopoulos à organiser l'entreprise; d) les θεληματάριοι montèrent les murs de la cité par des échelles et, après avoir tué les gardes, ouvrirent la porte. Cette opération était dangereuse, car μέγιστος αὐτοῖς κίνδυνος ἐπίσθη, εἴ ἄλλῳ ἐπιβουλεύοντες; e) le signal convenu pour que les troupes de Strategopoulos sortent du monastère voisin, consacré à la Vierge, et entrent dans la cité, fut donné par un prêtre des θεληματάριοι, un certain Lakeras; f) une contre-attaque fut défaite, surtout grâce à l'aide des θεληματάριοι, qui s'étaient désormais compromis.

L'*Ἰλλωσις* suit à peu près le récit de Pachymère²², mais ajoute que les θεληματάριοι étaient forts de 500 hommes armés (vers 571).

Enfin, après l'entrée de Michel Paléologue à Constantinople, celui-ci donnait plusieurs des meilleures terres, à l'intérieur et à l'extérieur de la ville, aux θεληματάριοι comme récompense pour leur collaboration (Pachymère, I, p. 164).

22. Sauf pour la tradition de la brèche ou aqueduc (ἀπὸ τῶν ὕδραγωγῶν, vers 572), qui vient d'Acropole et fut repris par Grégoras. Quant à l'invalidité probable de la tradition de l'aqueduc, voir Geanakoplos, *op. cit.*, pp. 91-92. Cfr. aussi J. L. van Dieten, dans N. Gregoras, *Rhömische Geschichte*, Stuttgart 1973, I, p. 240, n. 137.

En dehors du problème de la signification du terme θεληματάριοι, les témoignages ci-dessus posent un nombre de questions: quelle était la région géographique qu'ils habitaient? Étaient-ils des troupes débandées, une communauté particulière ou une population entière? Quels étaient leur structure, leur statut juridique, leur manière de vivre, leurs droits et devoirs? Quels étaient leurs rapports *de iure* et *de facto* avec les Latins? Une réponse définitive à toutes ces questions ne sera guère possible, mais une analyse critique suscitera sans doute des hypothèses plausibles.

Pachymère situe les θεληματάριοι très clairement dans les environs de la Porte Dorée (Chryseia) et ἐπέκεινα, c-à-d. dans les régions au-delà ou de l'autre côté, sans doute dans la région entre Sélybrie et Constantinople (et jusqu'à la Mer Noire), comme on peut conclure du contexte de Pachymère. Ces terres faisaient partie de la *prima pars domini imperatoris* d'après la *Partitio Romaniae*²³. Le même historien byzantin parle de τινές κατοικοῦντες, ce qui suggère qu'il ne s'agit pas de toute la population autour de Constantinople, mais d'un *certain groupe*. Ce groupe, qui vivait dans les campagnes et y labourait les champs, formait donc une communauté, ou des communautés grecques *orthodoxes*, comme la présence du prêtre Lakeras le prouve.

Deux caractéristiques de ces communautés sont mises en relief par Pachymère: a) l'aspect *militaire*, et b) l'aspect *agraire*. L'aspect *militaire* se révèle par la φυλακή qu'ils devaient faire pour les Latins de Constantinople. Le fait que l'Ἄλωσις les appelle ὠμόκοτας («conspirateurs») et que Pachymère écrit expressément que leur action les avait désormais compromis vis-à-vis des Latins, montre que ces auteurs acceptent implicitement que les θεληματάριοι avaient trahi les Latins. Or, ils ne pouvaient le faire que sauf s'ils étaient au service des Latins —au moins originalement. Qu'il s'agit d'une «gendarmerie» *organisée* suggère encore le fait que Koutritzakis pouvait réunir en très peu de temps 500 hommes armés. Même si ce chiffre, venant de l'Ἄλωσις, n'est pas correct, le fait reste que ces gens armés étaient capables à exécuter des opérations militaires précises, comme la reprise de Constantinople le montre. On peut comparer l'emploi des paysans comme «gendarmes» avec l'institution vénitienne des *cernidi*: la population grecque était obligée à servir dans les garnisons locales (φυλακή) dans les domaines de la Ἐνετοκρατία, notamment depuis le 13e siècle en forme primitive (mais depuis 1499 en forme définitive) en Crète, et depuis 1542 à Zakynthos²⁴. En outre, nous

23. A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965) 125-305: p. 217.

24. Pour la Crète, voir I. D. Psaras, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του Ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Thessalonique 1988, pp. 15-17 et 25. Pour l'île de Zakynthos, voir l'introduction de K. Porphyris à son édition d'Ἀγγέλου Σουμάκη, *Τὸ ρεμπλιὸ τῶν Ποπολάρων*. Athènes 1977, pp. 21, 24 et 27.

savons aussi que les Francs, et surtout l'empereur Henri de Flandre, avait employé des troupes auxiliaires grecques²⁵. L'emploi de militaires grecs par les Latins de Constantinople (comme d'ailleurs toute la question des relations entre Grecs et Francs) reste mal étudié jusqu'à maintenant.

Gardner a parlé de «very independent Greek freeholders»²⁶ et Bekker, dans sa traduction latine de Pachymère, a présenté les θεληματάριοι comme «liberi homines et sui iuris», mais Pachymère parle de gens «ἀνέτους τὰς γνώμας ἔχοντες»²⁷, dans le contexte des alliances variables avec Byzantins ou Latins. Le chroniqueur grec nous dit qu'ils labouraient les champs, mais il est improbable que les Latins aient jamais vraiment *occupé* pour longtemps les campagnes, même entre Constantinople et Sélybrie, devant se limiter en pratique à l'occupation des grands centres et places fortes seules, dû aux guerres qui éclataient déjà en 1204-5 et au manque de soldats occidentaux. D'autre part, on peut accepter que les notables grecs avaient quitté immédiatement après la création de l'empire de Nicée, ou peu après, les campagnes en question, n'y abandonnant que le menu peuple²⁸. Ceci est confirmé par la caractérisation de Koutritzakis et ses compagnons par l'ἄλωσις comme des gens d'humble origine²⁹. Ainsi, pour revenir à l'aspect *agraire* des θεληματάριοι, il est évident que ces derniers étaient en 1261 *de facto* des paysans libres («freeholders»), mais que leur φυλακὴ et leur labeur dans les champs suggèrent qu'originellement ils étaient des parèques, chargés du service féodal des *corvées*³⁰.

25. Par exemple: Villehardouin (éd. E. Faral, Paris 1961), chap. 423, 446-7, 472; Henri de Valenciennes (éd. J. Longnon, Paris 1948), chap. 543, 549.

26. Gardner, *op. cit.*, p. 252.

27. Pachymère, I, p. 110.

28. Gardner, *op. cit.*, p. 53.

29. Vers 544: «ἄνδρες ... τὴν τύχην ἰδιῶται» et vers 552: «εὐτέλεια μεγίστη».

30. Pour le rôle des parèques byzantins dans les domaines byzantins, voir G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. Bruxelles 1954, pp. 296 et suiv. - Dans le contexte de la Ἐνετοκρατία, Psaras (*op. cit.*, pp. 15, 25 et 69) a souligné que l'obligation de faire service militaire dans les garnisons locales faisait partie des *corvées* exigées des paysans par les Vénitiens. On pouvait cependant «acheter» cette obligation par le paiement d'une taxe. Ensuite, les locaux qui furent obligés effectivement à rendre ce service militaire, furent exemptés de taxes et/ou d'autres corvées (ἀγγραῖες), et devenaient donc une espèce de *privilegiati*. Porphyris (*op. cit.*, pp. 24 et 27) a montré que la corvée de *cernide* à Zakynthos était obligatoire pour les seuls paysans (depuis 1512), et que l'extension de cette obligation en 1628 aux citoyens fut une des raisons pour la rébellion de cette année-là.— En Flandre (pays d'origine des empereurs latins de Constantinople), les paysans-serfs étaient obligés à faire le service militaire pour leurs suzerains (J. F. Verbruggen, *Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen vanaf het ontstaan tot in 1305*, Bruxelles 1960, pp. 96-97). — Généralement, en Europe, les obligations différaient d'après les différentes circonstances de chaque région. Remarquons —en passant— que M. Bloch (*Feudal Society*, Londres 1961, I, p. 184) a souligné qu'il y avait —au moins en Allemagne et en

Pour mieux comprendre ce que ces *θεληματάριοι* représentaient aux yeux des notables grecs contemporains (comme Pachymère), il nous faut ici mettre les témoignages considérés ci-dessus en rapport avec les deux passages de la *Chronique de Morée*, auxquelles se réfère Kriaras, et un autre passage de Pachymère, méconnu par les auteurs contemporains, exception faite de Paparrigopoulos. On doit en effet accepter que les termes *θεληματάρης* (*Chronique de Morée*) et *θεληματάριος* (Pachymère) doivent avoir un sens sémantique commun.

La *Chronique de Morée*³¹ raconte comment des archontes grecs de Constantinople (après le couronnement d'Alexis IV, en 1203) venaient inciter le jeune empereur à se dissocier des Francs (vers 604-605):

Ἐτοῦτοι οἱ Φράγκοι, ὅπου θεωρεῖς, πολλὰ εἶν' θεληματάριοι.
ὁμοίως κ' ἔλαφροκέφαλοι, ὅτι τοὺς δόξῃ, κάμνουν.

Plus loin, le prince Guillaume de Villahardouin propose son stratagème au roi Charles d'Anjou pour battre les Allemands de Conradin. Le prince explique (vers 6933-38):

Ἐν τούτῳ λέγω, ἀφέντη μου, κ' ἐσὲν οὐδὲν λανθάνει,
ὅτι οἱ Ἀλαμᾶνοι εὐρίσκονται σήμερον εἰς τὸν κόσμον
ἓνας λαὸς ἀκέφαλος, ὅλοι θεληματάριοι·
κι ὅταν ἔλθοῦν εἰς πόλεμον διὰ τὰ ἔχουν πολεμήσει,
καμμίαν ὁρμὴν οὐκ ἔχουσιν, πρᾶξιν καλῶν στρατιώτων·
οὕτως ἔρχονται εἰς πόλεμον ὡσὰν παραπαρμένιοι.

On constate que dans ces deux cas le terme *θεληματάριοι* désigne des gens ou groupes désorganisés, n'ayant ni plan, ni stratégie logique. Autrement dit, il s'agit de «volontaires» dans le deuxième sens du terme français³².

Pachymère fait le récit de la défaite cuisante que l'armée mêlée d'Andronikos Paléologue, sous le commandement de son fils Michel IX, a subie en 1308 à Apros en s'opposant aux Catalans³³. L'historien grec donne le catalogue des troupes byzantines: au front se trouvaient les Alains et Turcoples, ensuite venaient les Macédoniens et après ceux-ci les troupes d'Orient; enfin, au bout de la ligne de bataille étaient rangés «τὸ Βλαχικὸν δὲ καὶ ὅσον ἄλλο ἐκ θεληματαρίων συγκροτούμενον ἦν» (I, pp. 549). Paparrigopoulos les considère, comme nous avons vu, comme des soldats volontaires (*ἐθελονταί*). Mais ne s'agit-il pas davantage de toutes

Angleterre— des *agrarii milites*, des paysans dont les humbles tenures étaient chargées de petites corvées et du service militaire.

31. *Το Χρονικόν του Μορέως*, éd. P. P. Kalonaros, Athènes s.d.

32. Voir ci-dessus, note 7.

33. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état byzantin*, Paris 1969, p. 516; Longnon, *op. cit.*, pp. 295-6.

les troupes qui ne faisaient pas partie des «grands» bataillons ethniques de l'armée, donc d'un mélange moins bien structuré et moins bien distingué? Ne s'agit-il donc pas de troupes *auxiliaires* ou encore de troupes moins sûres et moins dignes de confiance?

Les textes de la *Chronique de Morée* montrent que le terme *θεληματάρης* a une signification négative. Le passage ci-dessus de Pachymère met les *θεληματάριοι* tout au bout de la ligne de bataille, probablement comme auxiliaires. Or, la signification donnée par ce même Pachymère aux *θεληματάριοι* de 1261 s'inscrit dans ce contexte général: c'est parce qu'ils se trouvent *μεταξύ Ρωμαίων καὶ Ἰταλῶν* (I, pp. 110) et parce qu'ils n'ont pas de sympathies ou d'alliances stables dans l'opinion de Pachymère, qu'ils sont appelés *θεληματάριοι*³⁴.

Mais, n'y a-t-il pas une contradiction entre cette caractérisation et le fait que nous avons soutenu qu'ils formaient une *φυλακὴ organisée* par les Latins? Non, car il ressort du texte de Pachymère qu'en 1261 ces «gendarmes» au service des Latins, avaient, comme nous avons déjà remarqué, gagné une indépendance *de facto*, ayant leurs propres chefs, à cause de la décadence et du démembrement pratique de l'empire latin. Ces «gendarmes» originalement organisés par les Latins étaient donc devenus des «bandes» plutôt que des «bataillons», restant théoriquement au service des Latins de Constantinople. Il est sans doute intéressant à remarquer que les seuls *θεληματάριοι*, dont l'histoire a retenu le nom, sont le «chef militaire» (Koutritzakis) et le «prêtre» (Lakeras). Tous deux jouent un rôle déterminant dans la reprise de Constantinople et reflètent les deux noyaux autour desquels se sont groupés les *θεληματάριοι*.

Enfin, la situation réelle des *θεληματάριοι* témoigne donc d'une manière cuisante de la désolation dans laquelle se trouvait l'empire latin. Michel Paléologue a compris le danger d'une telle situation, et c'est pour cette raison qu'il a essayé de faire rentrer ces *θεληματάριοι* dans l'ordre byzantin recréé, par des dons de terres. Le texte de Pachymère (I, pp. 164), une fois de plus, est significatif: Michel donne des terres à titre héréditaire aux dignitaires byzantins (*τοῖς ἐν τέλει*), après avoir réservé des terres fructueuses pour les *θεληματάριοι*, qui, par conséquent, ne faisaient pas partie des dignitaires (étant des gens d'humble origine, comme nous savons déjà). Enfin, les termes *σπουδὴ* et *εὐνοια*, employés par Pachymère, se réfèrent aussi bien au passé (le support des *θεληματάριοι* à Strategopoulos) qu'à l'avenir (leur support futur et leur rentrée dans la communauté et légitimité byzantines).

34. Notons qu'en grec moderne (d'après Th. Vostantzoglou, *Αντιλεξικὸν ἢ ονομαστικὸν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*, Athènes 1988, p. 465, no. 1027), le terme *θεληματάρης* (ο *εκτελών θελήματα*) est synonyme de *παρατρεχάμενος* et *κουριέρης*, tous ces termes exprimant le sens d'*υφιστάμενος* (ο *υπὸ τὰς διαταγὰς τινος*).

En conclusion, il résulte de notre étude que, dans la *prima pars domini imperatoris* de la *Partitio Romaniae* de 1204 (au moins dans la région géographique entre la Mer Noire et la Mer de Marmara, de Constantinople à Sélybrie), les Latins de Constantinople ont imposé, d'après le droit féodal, à la population agraire comme *corvée*, la φυλακή des campagnes et la production d'aliments pour le ravitaillement de la capitale. Les notables grecs ayant déserté la campagne (surtout après l'avènement de Théodore Lascaris), la population qui y restait, était composée surtout de parèques. A cause de la diminution constante du pouvoir des Latins (surtout après la mort de l'empereur latin Henri de Flandre), les terres dans ces campagnes tombaient en pratique de plus en plus aux mains de ces paysans, qui obtenaient une liberté, voire même une sorte d'indépendance *de facto*, les Latins s'ayant retiré dans les places fortes. Certains de ces paysans, originalement organisés par les Francs comme «gendarmes», continuaient leur existence armée et formaient des bandes ou des groupes armés sous des chefs grecs (théoriquement toujours pour le compte des Latins). Leurs familles formaient des communautés grecques orthodoxes quasi-indépendantes, s'alliant une fois aux Latins, une autre fois aux Byzantins de Nicée. C'est cette évolution finale qui leur a causé leur surnom (pas très flatteur) de θεληματάριοι («des gens insubordonnés, qui faisaient ce qu'ils voulaient»). Enfin, en 1261, ils aidaient, après des promesses de récompense, Strategopoulos à reprendre Constantinople. Michel Paléologue, en octroyant ensuite des bonnes terres à leurs chefs, réintégraient ces communautés au sein de l'empire grec reconstitué.

Rand Afrikaans University
Johannesburg

BENJAMIN HENDRICKX

Η ΕΞΗΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΜΙΑΔΟΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΖΕΤΖΗ ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ Δ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐρευνα¹ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πρὸςφατα δημοσιεύματα², ὁ Ἰωάννης Τζέτζης γιὰ τὴν σύνθεση τῆς Ἑξηγήσεως

1. Βλ. H. Felber, *Quellen der Ilias-Exegesis des Joannes Tzetzes*, Zürich 1925 (Diss. inaug.), σ. 61: «Von den Homerscholien kannte und benützte Tzetzes weder die von A noch die von BT ..., wohl aber die Scholia vulgata (D)»· πρβ. καὶ σ. 62 (ἡ μελέτη τοῦ Felber ἀφορᾷ τὸ τμήμα τῆς Ἑξηγήσεως (A 1-102), ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν G. Hermann, *Draconis Stratonicensis liber De metris poeticis. Ioannis Tzetzae Exegesis in Homeri Iliadem*, Lipsiae 1812). Βλ. καὶ τὴν υποσημ. 6.

2. Βλ. Δ. Ι. Ιακώβ, «Προκαταρκτικὲς προτάσεις γιὰ τὴν ἐκδόση τῆς Ἑξηγήσεως» τοῦ Τζέτζη», *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 143-189, passim, καὶ στὸν ἴδιο, «Προκαταρκτικὲς προτάσεις γιὰ

της *Ἰλιάδος* αντλεί —εκτός από την λοιπή γραμματεία— και από τα λεγόμενα Σχόλια D στην *Ιλιάδα*³.

Στο άρθρο αυτό εκτίθενται τα αποτελέσματα μιας ακόμη διερεύνησης των Σχολίων D σε σχέση με την *Ἐξήγησιν* (A 1-611), και εμπλουτίζεται ο κατάλογος των χωρίων της *Ἐξηγήσεως*, που πηγή τους έχουν τα παραπάνω Σχόλια. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι δεν καταγράφονται τα χωρία της *Ἐξηγήσεως*, που έχουν συσχετιστεί ήδη σε προηγούμενα δημοσιεύματα με χωρία άλλων συγγραφέων (π.χ. Ευστάθιου, αρχαία Σχόλια στην *Ιλιάδα*), και στα αντίστοιχα testimonia των εκδόσεων των συγγραφέων αυτών καταγράφονται και τα Σχόλια D⁴.

Τα αποτελέσματα της διερεύνησης των Σχολίων D σε σχέση με το κείμενο της *Ἐξηγήσεως* στην Α ραψωδία της *Ιλιάδας* εκτίθενται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται το τμήμα της *Ἐξηγήσεως* που αφορά τους ομηρικούς στίχους A 1-102, ενώ στην δεύτερη εξετάζεται το υπόλοιπο τμήμα της *Ἐξηγήσεως* που αφορά τους στίχους A 97-611⁵.

I

Η *Ἐξήγησις*, A 1-102 (έκδ. G. Hermann) και τα Σχόλια D⁶

σ. 59, 13-14 H.: Πηληϊάδεω: Πηλέως παιδός Ἀχιλέως. Βλ. Σχόλια D στο A 1: Πηλη<ι>άδεω (scripsi): τοῦ Πηλέως παιδός.

σ. 63, 2-4 H.: <μυρία> (addidi): μύρια προπαροξυτόνως τὰ δεκασχίλια νοητέον, μυρία δὲ παροξυτόνως ἀπλῶς [lege á-] τὰ πολλὰ καὶ τὰ θρηνητικά. Πρβ.

την έκδοση της *Ἐξήγησις* του Τζέτζη, Β'», *Ἑλληνικά* 36 (1985) 27-77, passim (οι εργασίες του Ιακώβ αφορούν το τμήμα της *Ἐξηγήσεως* (A 97-609) που εκδόθηκε πρόσφατα από τον A. Lolos, *Der unbekannt Teil der Ilias-Exegesis des Iohannes Tzetzes (A 97-609)* [Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 130], Königstein/Ts. 1981).

3. Σχετικά με τα Σχόλια D, και ειδικότερα με το πρόβλημα της σύνθεσης και της χρονολόγησής τους, βλ. H. Gattiker, *Das Verhältnis des Homerlexikons des Apollonios Sophistes zu den Homerscholien*, Zürich 1945· H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera)*, τ. 1, Berolini 1969, σ. XI· και ιδιαίτερα A. Henrichs, «Scholia Minora zu Homer, I», *ZPE* 7 (1971), 97-149· II, ό.π., 229-260· III, *ZPE* 8 (1971) 1-12· IV, *ZPE* 12 (1973) 17-43.

4. Όπως π.χ. τα χωρία: σ. 22, 22 L. (Ευστάθιος· βλ. Ιακώβ, *Ἑλληνικά* 36, 1985, 30)· σ. 48, 18-24 L. (Ευστάθιος· βλ. Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22, 1984, 160)· σ. 88, 3 L. (Ευστάθιος· βλ. Ιακώβ, *Ἑλληνικά* 36, 1985, 55)· σ. 21, 18-20 L. (Σχόλια *Ιλιάδ.* (Erbse)· βλ. Ιακώβ, ό.π., σ. 29)· σ. 150, 20 L. (Σχόλια *Ιλιάδ.* (Erbse)· βλ. Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22, 1984, 179, και στον ίδιο, *Ἑλληνικά* 36, 1985, 66-67), κ.ά.

5. Η διάκριση σ' αυτές τις δύο ενότητες έγινε με βάση τις υπάρχουσες δύο εκδόσεις της *Ἐξηγήσεως* (βλ. υποσημ. 1 και 2)· οι εκδόσεις αυτές αλληλοσυμπληρώνονται, καθώς κάθε μια τους περιλαμβάνει και ένα τμήμα της *Ἐξηγήσεως*.

6. Για τα χωρία της *Ἐξηγήσεως* που πηγή τους έχουν τα Σχόλια D και επισημάνθηκαν από τον Felber βλ. *Quellen* (βλ. υποσημ. 1), σ. 39-53.

Σχόλια D στο A 2: *μυρία: ἀορίστως ἀντὶ τοῦ πολλά*

σ. 63, 24-25 H.: "Αἰδι: ἔστιν ἀπὸ εὐθείας τῆς "Αἴς, "Αἶδος. Βλ. Σχόλια D στο A 3: "Αἰδι: τῶ "Αδη, ἀπὸ εὐθείας τῆς "Αἴς.

σ. 67, 1-2 H.: <οἰκονοῖσι> (addidi): οἰκονοῖς, κυρίως γυψί, καταχρηστικῶς δὲ καὶ πᾶσιν ὀρνέοις. Πρβ. Σχόλια D στο A 5: οἰκονοῖσι: τοῖς σαρκοφάγοις ὄρνισι, λέγει δὲ γυψί καὶ κόραξιν⁷.

σ. 69, 8 H.: ἀναξ: βασιλεύς... Βλ. Σχόλια D στο A 7: ἀναξ: βασιλεύς⁸.

σ. 70, 6 H.: ξυνέηκε: συνήκε, συνέβαλεν. Βλ. Σχόλια D στο A 8: ξυνέηκε: συνέβαλε, συνέμιξε.

σ. 72, 25-26 H.: νοῦσον: νόσον. Βλ. Σχόλια D στο A 10: νοῦσον: νόσον, λοιμικὴν.

σ. 74, 18-19 H.: ἀπερείσια: ἄπειρα... Βλ. Σχόλια D στο A 13: ἀπερείσια: ἄπειρα τῶ πλήθει, πολλά.

σ. 74, 22-25 H.: ἄποινα: κυρίως τὰ ὑπὲρ αἰχμαλώτων διδόμενα λύτρα, καταχρηστικῶς δὲ καὶ πᾶν δώρημα· «ἄποινα» δὲ λέγονται ἄφοινά τινα ὄντα, τὰ λυτρούμενα φόνον... Πρβ. Σχόλια D στο A 13: ἄποινα: δῶρα, λύτρα· ἄφοινά τινα ὄντα, τὰ ἔνεκεν φόνου διδόμενα.

σ. 76, 18-19 H.: ἐκηβόλου 'Απόλλωνος: τοῦ ἕκαθε βάλλοντος τὰς ἀκτίνας ἡλίου. Πρβ. Σχόλια D στο A 14: ἐκηβόλου: <τοῦ> (addidi)⁹ ἕκαθεν, ὃ ἔστι πόρρωθεν, βάλλοντος¹⁰.

σ. 86, 23-24 H.: σαώτερος: ἀντὶ τοῦ σόος. Βλ. Σχόλια D στο A 32: σαώτερος: σῶος, ὑγιής¹¹.

σ. 112, 13 H.: εὐχολῆς: εὐχῆς, 'Αττικῶς. Βλ. Σχόλια D στο A 65: εὐχολῆς: εὐχῆς, δεήσεως. Βλ. καὶ σ. 112, 18 H.: ...καὶ εὐχολῆ μὲν ἔστιν ἢ εὐχή.

σ. 116, 22 H.: ἦν διά: διὰ τὴν ἰδίαν. Βλ. Σχόλια D στο A 72: ἦν διὰ μαντοσύνην: διὰ τὴν ἰδίαν μαντείαν.

σ. 119, 8 H.: μέγα: μεγάλως. Βλ. Σχόλια D στο A 78: ὅς μέγα: ὅστις μεγάλως.

σ. 121, 8 H.: κοίλησι [v.l. -λης]: κοίλαις. Βλ. Σχόλια D στο A 89: σοὶ κοίλης: κοίλαις, βαθείαις.

7. Πρβ. καὶ Σχόλια στο A 5a Erbse: <οἰκονοῖσι:> καὶ ἀλλαχοῦ «τάχα κέν σε γῦπες ἔδονται» (cf. X 42): οἱ γὰρ γῦπες ἀντερειδόντες τοῖς ποσὶ τῆ βίᾳ τὸ πᾶν ἔλκουσι σῶμα.

8. Βλ. καὶ σ. 36, 4-10 L. σε συνδυασμὸ μετὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ιακώβ, 'Ελληνικά 36 (1985) 41.

9. Πρβ. καὶ Σχόλια στο A 14b Erbse: <ἐκηβόλου:> τοῦ ἕκαθεν ἐπιτυγχάνοντος.

10. Βλ. καὶ σ. 117, 16-17 H. σε συνδυασμὸ μετὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Felber, *Quellen* (βλ. υποσημ. 1), σ. 53. Βλ., ἀκόμη, σ. 104, 15-18 L. σε συνδυασμὸ μετὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ιακώβ, 'Ελληνικά 36 (1985) 58.

11. Πρβ. καὶ Σχόλια στο A 32b Erbse: <σαώτερος:> ὅτι τὸ «σαώτερος» ἀντὶ <τοῦ> ἀπλοῦ.

II

H 'Εξήγησις, A 97-609 (έκδ. A. Lolos)¹² και τα Σχόλια D

σ. 15, 26-16, 2 L.: *κακοσσόμενος*: τινές δεινόν και όργίλον ύποβλεψάμενος είπον, και ώφειλεν άν γράφεσθαι *κακκοσάμενος*: τὸ γὰρ όσσόμενος μέλλοντός έστιν· έγω δέ «κακοσσόμενός» φημι, ώσπερ και ό Πορφύριος, άντι τοῦ κακόμαντιν μέλλων¹³ δεΐξαι τὸν Κάλχαντα. Το πρώτο τμήμα του σχολίου αυτού εξαρτάται από τα Σχόλια D στο A 105: *κακοσσόμενος*: δεινόν και όργίλον ύποβλεπόμενος [an -βλεψάμενος corr.?]. Για το τελευταίο τμήμα (έγω δέ ... τὸν Κάλχαντα) ως πηγή μνημονεύεται ο Πορφύριος. Πρβ., όμως, και τα Σχόλια στο A 105b¹ Erbse: *πάλιν τοίνυν ό ποιητής τοῦ 'Αγαμέμνονος μέλλοντος λέγειν πρὸς τὸν Κάλχαντα «μάντι κακῶν» (A 106) και τὰ έξής, προδιετύπωσε ημῖν τοὺς λόγους διά τοῦ «κακ' όσσόμενος», οὐχ, ώς τινες οἶονται, κακῶς ύποβλεψάμενος, άλλ' ότι κακόμαντιν άποκαλῶν¹⁴.*

σ. 18, 14 L.: *θεοπροπέων* [lege *θεοπροπέων*, sic C¹⁵]: *μαντευόμενος*... Βλ. Σχόλια D στο A 109: *θεοπροπέων*: *μαντευόμενος*¹⁶.

σ. 19, 5-7 L.: <Κλυταιμνήστρης>: «Κλυταιμνήστρα»¹⁷ 'Ελένης άδελφή Κάστορος και Πολυδεύκου, θυγάτηρ Τυνδάρεω και Λήδας, γυνή δέ [sic C^{17α}; δέ non legit editor] Ταντάλου τοῦ υἱοῦ Θυέστου, δν άποκτείνας 'Αγαμέμνων σὺν τῷ ένι και μόνῳ τέκῳ [lege *τέκνῳ*, sic C¹⁸] εκείνου ταύτην έλαβε γυναῖκα. Πρβ. Σχόλια D στο A 113: *Κλυταιμνήστρης*: ...ή δέ Κλυταιμνήστρα 'Αγαμέμνονος γυνή, Τυνδάρεω δέ και Λήδας τῆς Θεοστίου θυγάτηρ, 'Ελένης δέ άδελφή.

12. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι το δεύτερο τμήμα της 'Εξηγήσεως στην πραγματικότητα αφορά τους στίχους A 97-611· σχετικά βλ. Α. Δ. Μαυρουδής, «Κριτικές παρατηρήσεις στην 'Εξήγησιν τῆς 'Ιλιάδος (A 97-609) του Ιωάννη Τζέτζη, Α'», *ΕΕΦΣΠΘ* Περ. Β', Τεύχ. Τμήμ. Φιλολ., 2 (1992) 159-160. Παραπέμπω χρησιμοποιώντας την (λανθασμένη) αναγραφή του τίτλου της έκδοσης προς αποφυγή σύγχυσης.

13. Το υποκείμενο του *μέλλων* είναι ο 'Αγαμέμνων.

14. Το κείμενο του Τζέτζη παρουσιάζει στην αρχή του μεγάλη φραστική ομοιότητα με τα Σχόλια D, ενώ το δεύτερο τμήμα του (*έγω δέ ... Κάλχαντα*), κατά την ρητή ομολογία του συγγραφέα του, απηχεί απόψεις του Πορφυρίου. Επειδή, όμως, το δεύτερο τμήμα πλησιάζει νοηματικά τα όσα λέγονται για το ίδιο λήμμα (*κακοσσόμενος*, v.l. *κακ' όσσόμενος*) στα Σχόλια στο A 105b¹ Erbse, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Πορφύριος απετέλεσε την κοινή πηγή των δύο αυτών κειμένων· για τα 'Όμηρ. ζητ. του Πορφυρίου σε σχέση με το παραπάνω χωρίο των Σχολίων στο A 105 βλ. όσα σημειώνει ο Erbse στο υπόμνημα των πηγών (για το A 105b¹).

15. Βλ. M. Papatomopoulos, «Pour une nouvelle édition de l'Exégèse à l'Iliade de Jean Tzetzes», *Δωδώνη* 16 (1987) 194.

16. Πρβ. και σ. 121, 3-4 H.: <θεοπροπίας> (addidi): «θεοπροπία» εκ τοῦ θεός και τοῦ προέπω, τὸ προλέγω.

17. Για την αποκατάσταση του χωρίου αυτού βλ. Μαυρουδής, *ό.π.*, σ. 167-168.

17α. Βλ. Papatomopoulos, *ό.π.*, σ. 194.

18. Βλ. Papatomopoulos, *αυτόθ.*

σ. 19, 12-15 L.: *κουριδίης: τινές παρθένον* [lege *παρθένου*, sic C¹⁹] *είπον· οὐ γὰρ ἤδεισαν ὅτι Ταντάλω τῷ Θυέστου προγεγάμηται. 'Εγὼ δὲ «κουριδίης» φημί 'τῆς ἐκ νεότητος καὶ κουρίας ἐμοί²⁰ συναφθείσης*'. Ο Τζέτζης φαίνεται να απαντά σε απόψεις όπως αυτή που εκτίθεται στα Σχόλια D στο A 114: *κουριδίης ἀλόχου: παρθενικῆς γυναικός²¹*.

σ. 20, 21-22 L.: *φυήν: τὴν εὐφυῖαν καὶ ἀρμογὴν τῶν μελῶν· ἀλλαχοῦ δὲ τὴν τῆς φρενὸς εὐφυῖαν*. Πρβ. Σχόλια D στο A 115: *οὐδὲ φυήν: οὐδὲ τὴν τοῦ σώματος εὐφυῖαν καὶ ἀρετήν*.

σ. 20, 23-24 L.: <ἐθέλω> (addidi)²²: *θέλω...* Βλ. Σχόλια D στο A 116: *ἐθέλω: θέλω, βούλομαι*.

σ. 20, 25 L.: *δόμηναι: δοῦναι*. Βλ. Σχόλια D στο A 116: *δόμηναι: δοῦναι*.

σ. 22, 12 L.: <ἔω>: *ὦ, τὸ ὑπάρχων* [lege *ὑπάρχω*, sic C²³]. Βλ. Σχόλια D στο A 119: *ἔω: ὑπάρχω*.

σ. 22, 13 L.: *ἔοικε: πρέπει*. Βλ. Σχόλια D στο A 119: *ἐπεὶ οὐδὲ ἔοικεν: οὐδὲ γὰρ πρέπει*.

σ. 23, 27-28 L.: *τὸ μὲν γὰρ «κύδιστε» ἐνδοξότατε λέγει* [sc. 'Αχιλεὺς]... Βλ. Σχόλια D στο A 122: *κύδιστε: ἐνδοξότατε*.

σ. 23, 29-24, 1 L.: *τὸ δὲ «φιλοκτεανώτατε» φιλοχρήματε καὶ ἀνελεύθερε* [sc. 'Αχιλεὺς λέγει]. Πρβ. Σχόλια D στο A 122: *φιλοκτεανώτατε: φιλοχρηματώτατε*.

σ. 24, 14 L.: *ζυνήϊα: τὰ κοινὰ χρήματα*. Βλ. Σχόλια D στο A 124: *ζυνήϊα: κοινὰ χρήματα*.

σ. 25, 3 L.: *λαοὺς: τοὺς ὄχλους*. Βλ. Σχόλια D στο A 126: *λαοὺς δέ: τοὺς ὄχλους δέ²⁴*.

σ. 26, 21-22 L.: *θεοείκελε: θεοῖς νῦν, ἦτοι τοῖς ἀστράσιν²⁵, ὅμοιε*. Βλ. Σχόλια D στο A 131: *θεοείκελ': θεοῖς τὸ εἶδος ὅμοιε*.

σ. 30, 22 L.: *ἠέ: ἀντὶ τοῦ ἦ*. Πρβ. Σχόλια D στο A 146: *ἠέ σύ: ἦ σύ*.

σ. 30, 24 L.: *ἐκπαγλότατα* [lege *-τε*, correxi²⁶]: *ἐκπληκτικέ²⁷*. Βλ. Σχόλια D

19. Βλ. Papathomopoulos, *αὐτόθι*.

20. *ἐμοί* = 'Αγαμέμνονι.

21. Για παρόμοιες περιπτώσεις βλ. και ὅσα σημειώνονται παρακάτω σχετικά με τα χωρία: σ. 58, 8-16 L. και σ. 131, 1-3 L. Βλ., ακόμη, Ιακώβ, 'Ελληνικά 36 (1985) 29, 38, 46 κ.α.

22. Βλ. Μαυρουδής, *ὁ.π.*, σ. 168-169.

23. Βλ. Papathomopoulos, *ὁ.π.*, σ. 194.

24. Βλ. παρακάτω και την παρατήρηση στο χωρίο, σ. 57, 6 L.

25. Για την ταύτιση των θεῶν με τα ἀστρα βλ. σ. 32, 12-15 H.: σ. 54, 18-20 H.: σ. 79, 23-28 H. και σ. 80, 10-14 H. Για το ποσαχῶς τὸ «θεός» ὄνομα παρ' 'Ομήρω λαμβάνεται —κατὰ τον Τζέτζη— βλ. Μαυρουδής, *ὁ.π.*, σ. 216, υποσημ. 203, ὅπου καταγράφονται ὅλα τα σχετικά χωρία της 'Εξηγήσεως.

26. Βλ. Μαυρουδής, *ὁ.π.*, σ. 177. Πρβ. και Σχόλια στο A 145-146 Erbse: *ἐκπαγλότατε* (146): *ὕβριστικὸν γὰρ τὸ ἐκπαγλον καὶ ἀεικέες*.

27. Η απόδοση του υπερθετικού ἐκπαγλότατε με το θετικό ἐκπληκτικέ πρέπει να γίνει

στο A 146: *ἐκπαγλότατε· ἐκπληκτικώτατε.*

σ. 35, 18 L.: *φέρτερον· κρείσσον...* Βλ. Σχόλια D στο A 169: *πολὺ φέρτερον· κατὰ πολὺ κρείσσον, βέλτιον,* και στο A 186: *φέρτερος· κρείσσων*²⁸.

σ. 39, 17 L.: *ἀλεγίζω· φροντίζω...* Βλ. Σχόλια D στο A 180: *οὐκ ἀλεγίζω· λόγον οὐ ποιοῦμαι, οὐ φροντίζω.*

σ. 40, 22 L.: *στυγέη· μισήση...* Βλ. Σχόλια D στο A 186: *στυγέη δέ· μισήση, εὐλαβηθῆ.*

σ. 50, 29 L.: <εἰλήλουθας>: *ἐλήλουθας* [lege *ἐλήλυθας*, corr. Jakob²⁹]... Βλ. Σχόλια D στο A 202: *εἰλήλουθας· ἐλήλυθας.*

σ. 54, 22 L.: <ἦ>: <Ἐ>φη (suppl.?), *εἶπε...* Βλ. Σχόλια D στο A 219: *ἦ· ἔφη, εἶπεν*³⁰.

σ. 54, 25 L.: *κώπη· ἡ λαβὴ τοῦ ξίφους...* Βλ. Σχόλια D στο A 219: *κώπη· τῆ λαβίδι τοῦ ξίφους.* Πρβ. και Σχόλια στο A 219b Erbse: <ἦ και ἐπ' ἀργυρέη κώπη σχέθε χεῖρα βαρεῖαν> *τῆ ἀργυροήλω. κώπη δὲ τὸ κωπίον, ἦγουν ἡ τοῦ ξίφους λαβή.*

σ. 57, 6 L.: *λαῶ· τῶ ὄχλω...* Βλ. Σχόλια D στο A 226: *ἄμα λαῶ· ἄμα τῶ ὄχλω*³¹.

σ. 58, 8-16 L.: *λόχον· οἱ τῶν τακτικῶν ἀμαθέστεροι «λόχον» ἐνόμισαν τὸν ποιητὴν τὴν ἐνέδραν* [ἐνέδραν C³²] *λέγειν...* «λόχον» δὲ *καλεῖν* [lege *καλεῖ*, sic C³³] *τὴν παράστασιν τοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀποψη που ἀντιμάχεται ο Ἰζέτζης ἐντοπίζεται στα Σχόλια D στο A 227: *λόχον· ἐνέδραν**³⁴.

σ. 62, 8 L.: *πρὸς Διός· παρὰ τοῦ νοός.* Πρβ. Σχόλια D στο A 239: *πρὸς Διός· παρὰ τοῦ Διός*³⁵.

ἀποδεκτὴ, ἀφοῦ κατὰ τον Ἰζέτζη οἱ Ἀττικοὶ χρησιμοποιοῦν ἀδιακρίτως (και τον ἕναν ἀντὶ του ἄλλου) τους τρεῖς βαθμοὺς συγκρίσεως· σχετικὰ βλ. σ. 86, 23-87, 5 H.

28. Πρβ., ἀκόμη, σ. 119, 10-15 H. (λήμμα *κρείσσων*) και σ. 40, 18-21 L. (λήμμα *φέρτερος*). Βλ. και την παρατήρηση στο χωρίο, σ. 144, 22 L.

29. Βλ. Ιακώβ, *Ἑλληνικά* 36 (1985) 67-68.

30. Πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι το ἴδιο ἀκριβῶς χωρίο ἐντοπίζεται και στα Σχόλια στο A 528a Erbse: *ἦ· ἔφη, εἶπεν.* Στο χωρίο, ὅμως, που ἐξετάζεται ἐδῶ πρέπει να θεωρήσουμε ως πηγή του Ἰζέτζη τα Σχόλια D με βάση τον ἐξῆς συλλογισμό: Το ἦ του ομηρικοῦ στίχου A 219 δὲν σχολιάζεται καθόλου στα Σχόλια στο A 219 Erbse, ἐνῶ ἀντίθετα σχολιάζεται στα Σχόλια D στο A 219, ὅπως ἀκριβῶς και στην *Ἑξήγησιν*. Ὡς πιθανότερο ἐνδεχόμενο, λοιπόν, φαίνεται τα Σχόλια D να ἀντλοῦν ἀπὸ τα ἀρχαῖα Σχόλια (Erbse) —μεταφέροντας προφανῶς το ἐρμῆνευμα του ἦ (A 528a Erbse) ως ἐρμῆνευμα του ἦ (A 219)—, και στην συνέχεια ο Ἰζέτζης να το ἀντιγράφει στην *Ἑξήγησιν* του σχολιάζοντας τον ἴδιο στίχο με τα Σχόλια D.

31. Βλ. και την παρατήρηση στο χωρίο, σ. 25, 3 L.

32. Βλ. Papatthomopoulos, *ὁ.π.*, σ. 196.

33. Βλ. Papatthomopoulos, *αὐτόθι*.

34. Βλ. και τις παρατηρήσεις στα χωρία: σ. 19, 12-15 L. και σ. 131, 1-3 L.

35. Ἡ ἐξήγηση της ομηρικῆς ἐκφρασης *πρὸς Διός* ως *παρὰ τοῦ νοός* ἀπὸ τον Ἰζέτζη εἶναι ἰσοδύναμη με την ἐξήγηση *παρὰ τοῦ Διός* των Σχολίων D, ἀφοῦ κατὰ τον Ἰζέτζη Ζεὺς = νοός κ.ά. Για τις σημασίες του ονόματος Ζεὺς στον Ὀμηρο —πάντα κατὰ την ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία

σ. 72, 21 L.: *ὄρεσκώοισι: τοῖς ἐν ὄρει* [lege *ὄρε<σ>*, corrigi³⁶] *κοιμωμένοις*. Πρβ. Σχόλια D στο A 268: *ὄρεσκώοισι: τοῖς ἐν ὄρει διαιωμένοις*.

σ. 73, 9-10 L.: *κείνοισι δ' ἂν οὐ τις </ τῶν οἷ νῦν βροτοὶ εἰσιν ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο>* (addidi)³⁷: *ἐκείνοισι δὲ οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων, οἱ* [lege *οἷ*, sic C³⁸] *νῦν εἰσὶν ἐν τῇ [τῇ delendum, deest e C³⁹] γῆ ἐμαχέσατο ἄν*. Πρβ. Σχόλια D στο A 271-272: *κείνοισι δ' ἂν οὐ τις </ τῶν οἷ νῦν βροτοὶ εἰσιν ἐπιχθόνιοι μαχέοιτο>* (addidi): *πρὸς ἐκείνους δὲ οὐδεὶς ἴσχυε τῶν νῦν ὄντων ἀνθρώπων*.

σ. 75, 20 L.: *<ζύνιον>* (addidi)⁴⁰: *ζύνιον* [lege *ἐξ-*, sic C⁴¹], *ἐγίνωσκον, ὑπήκουον*. Πρβ. Σχόλια D στο A 273: *ζύνιον: ἤκουον, ἐπέιθοντο*.

σ. 79, 24 L.: *θοῆ: ταχυτάτη*. Βλ. Σχόλια D στο A 300: *θοῆ νηῖ: παρὰ τῇ ταχυτάτῃ νηῖ⁴²*.

σ. 80, 11 L.: *πείρησαι: πειράθητι*. Βλ. Σχόλια D στο A 302: *πείρησαι: πειράθητι*.

σ. 83, 18 L.: *ἀπελυμαίνοντο: ἐκαθαίροντο* [an ἀπεκαθαίροντο rect.?). Βλ. Σχόλια D στο A 314: *ἀπελυμαίνοντο: ἀπεκαθαίροντο*, και στο A 313: *ἀπολυμαίνεσθαι: ἀποκαθαίρεσθαι*. Πρβ. και Σχόλια στο A 314b Erbse: *<οἱ δ' ἀπολυμαίνοντο - βάλλον:> ἀπεκαθαίροντο καὶ εἰς τὴν θάλατταν τὰ περιπτώματα καὶ καθάρματα ἔβαλλον*.

σ. 85, 21 L.: *ἔρχεσθον: ἀπέρχεσθε*. Βλ. Σχόλια D στο A 322: *ἔρχεσθον: ἀπέρχεσθε, δυϊκῶς*.

σ. 87, 17 L.: *ἦσιν ἐνὶ φρεσίν* [lege *-σί*]: *ἐν αἷς καὶ ἰδίαις διανοίαις*. Πρβ. Σχόλια D στο A 333: *ἦσιν ἐνὶ φρεσίν* [lege *-σί*]: *ἐν ταῖς ἑαυτοῦ διανοίαις*.

σ. 88, 6 L.: *ἐπαίτιοι: οἱ* [delendum, deest e C⁴³] *ἀντὶ τοῦ αἴτιοι*. Βλ. Σχόλια D στο A 335: *ἐπαίτιοι: αἴτιοι*.

σ. 88, 7 L.: *προῖει* [lege *προῖει*, corr. Jakob⁴⁴]: *ἀντὶ τοῦ ἐπεμψεν*. Βλ. Σχόλια D

του Τζέτζη— βλ. σ. 55, 18-23 H.: *καὶ γὰρ τὸ «Ζεὺς» ἐπὶ μὲν τῶν στοιχειακῶν τὸν αἰθέρα σημαίνει, ἢ, κατ' ἐμὲ, τὸ ὄλον οὐράνιον σῶμα: ἐπὶ τῶν ψυχικῶν δὲ τὸν νοῦν: πραγματικῶς δὲ τὸν Κρήτης καὶ Αἰγύπτου καὶ ἐτέρων χωρῶν βασιλέα: δηλοῖ <δὲ> (addendum?) καὶ τὴν εἰμαρμένην [lege: *Ei-*] καὶ τὸν Δία τὸν ἀστέρα τὸν πλάνητα*. σ. 109, 27-110, 1 H.: *τὸ γὰρ «Ζεὺς» ὄνομα νοῦν καὶ εἰμαρμένην [lege: *Ei-*] καὶ οὐρανὸν καὶ ἕτερα μυρία σημαίνει, ὡς περ πρόην ἔδειξα*. Βλ. ἀκόμη, σ. 80, 16-18 H.: σ. 30, 18 L.: σ. 48, 29 L.: σ. 50, 19 και 28 L., κ.ά.

36. Βλ. Μαυρουδής, *ό.π.*, σ. 195.

37. Βλ. Μαυρουδής, *ό.π.*, σ. 195-196.

38. Βλ. Parathomopoulos, *ό.π.*, σ. 197.

39. Βλ. Parathomopoulos, *αυτόθι*.

40. Βλ. Μαυρουδής, *ό.π.*, σ. 196.

41. Βλ. Parathomopoulos, *ό.π.*, σ. 197.

42. Βλ. και σ. 74, 6-8 H. σε συνδυασμό με την παρατήρηση του Felber, *Quellen* (βλ. υποσημ. 1), σ. 44. Βλ. και Ιακώβ, *ΕΕΦΣΠΘ* 22 (1984) 172.

43. Βλ. Parathomopoulos, *ό.π.*, σ. 198. Πρβ. και Ιακώβ, *Έλληνικά* 36 (1985) 51.

44. Βλ. Ιακώβ, *αυτόθι*.

στο A 336: *προΐει: ἔπεμψε*. Πρβ. και σ. 63, 28-64, 1 H.: *προΐαψεν: ἔπεμψε*. σ. 88, 16 L.: *ἔστων: ἔστωσαν...* Βλ. Σχόλια D στο A 338: *ἔστων: ἔστωσαν, ὑπαρχέτωσαν*.

σ. 89, 13 L.: *ἀμῦναι: ἀποστρέψαι, ἀποδιώξαι...* Πρβ. Σχόλια D στο A 341: *ἀμῦναι: ἀποσοβῆσαι, ἀποστρέψαι = Σχόλια D στο A 398⁴⁵*.

σ. 99, 15 L.: *πατρὶ γέροντι: τῷ Νηρεΐ...* Βλ. Σχόλια D στο A 358: *πατρὶ γέροντι: τῷ Νηρεΐ*.

σ. 101, 19-20 L.: *ἐξαύδα < μὴ κεῦθε νόω > (addidi)⁴⁶: ἔξειπε, μὴ κρύπτε τῷ λογισμῶ...* Πρβ. Σχόλια D στο A 363: α) *ἐξαύδα: ἔξειπε, λέξον*· β) *μὴ κεῦθε: μὴ κρύπτε*· γ) *νόω: τῇ διανοίᾳ*.

σ. 103, 28 L.: *ἐκ δ' ἔλον: ὡς ἐξαίρετον ἐχώρισαν Ἀγαμέμνονι...* Πρβ. Σχόλια D στο A 369: *ἐκ δ' ἔλον: ὡς ἐξαίρετον ἔλαβον καὶ ἔδωκαν [sc. Ἀγαμέμνονι]...*

σ. 104, 13 L.: *ἄμμι: ἡμῖν, Αἰολικῶς*. Πρβ. Σχόλια D στο A 384: *ἄμμι δέ: ἡμῖν δέ*.

σ. 109, 9 L.: *δ [v. l. δ] γὰρ αὐτε: οὗτος γὰρ δῆ...* Βλ. Σχόλια D στο A 404: *δ γὰρ αὐτε: οὗτος γὰρ δῆ*.

σ. 114, 21 L.: *ἀρῆξαι: βοηθῆσαι*. Πρβ. Σχόλια D στο A 408: *ἐπὶ Τρώεσσιν ἀρῆξαι: ἐπιβοηθῆσαι τοῖς Τρωσί*.

σ. 115, 8 L.: *ἄτην: βλάβην*. Πρβ. Σχόλια D στο A 412: *ἦν ἄτην: τὴν ἰδίαν ἀβουλίαν καὶ βλάβην*.

σ. 118, 26 L.: *δαῖτα: εὐωχίαν*. Βλ. Σχόλια D στο A 424: *μετὰ [v. l. κατὰ] δαῖτα: ἐπὶ εὐωχίαν⁴⁷*.

σ. 121, 29 L.: *ἐς Χρύσην: πρὸς τὴν Χρύσαν πόλιν*. Πρβ. Σχόλια D στο A 431: *ἐς Χρύσην: εἰς Χρύσαν*. Βλ. και σ. 94, 22-24 H.: *<Χρύσην> (addidi): Χρύσα πόλις ἐστὶν τῆς Τρωάδος... «Χρύσην» δὲ τὴν Χρύσαν Ἰωνικῶς εἶπεν*.

σ. 130, 3-6 L.: *ρόδοδάκτυλος: ἡ ἀπὸ τῆς ἀνταγωγῆς τῶν ἡμετέρων δακτύλων τῆς ἐν πρώταις ἀκτίσι τοῦ ἡλίου γινομένης ταύτην οὕτω καλεῖ, ἡ ἀπὸ τῶν ἐν τῷ ἀέρι δακτυλοειδῶν ἐρυθρῶν νεφῶν τῶν ἐν αὐγαῖς φαινομένων...* Πρβ. Σχόλια D στο A 477: *ρόδοδάκτυλος: ροδόχρους, διαυγῆς: πυρρώδης [sic] γὰρ ὁ ἀὴρ ὄρθρου γίγνεται ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἀπὸ δὲ τοῦ σχήματος τῶν τῆς χειρὸς δακτύλων παρίστησι τὸ τῶν ἀκτίνων σχῆμα*.

σ. 131, 1-3 L.: *πορφύρεον: οἱ μὲν ἄλλοι πάντες τὸ σκοτεινόν φασι, ἐγὼ δὲ τὸ ἐλικοειδὲς καὶ κοχλοειδῶς συστρεφόμενον κατὰ τὴν πορφυρίτιν κογχύλην*. Και

45. Πρβ. και σ. 113, 11-12 H.: *<ἀμῦναι> (addidi): ἀμύνω, τὸ βοηθῶ, δοτική [lege -κῆ], ἀμύνω, τὸ ἀποδιώκω, αιτιατική [lege -κῆ]*.

46. Βλ. Μαυρουδῆς, *ό.π.*, σ. 207-208.

47. Πρβ. Σχόλια στο A 423-424 Erbse: *τὸ δὲ «κατὰ δαῖτα» (424) ἀντὶ τοῦ «ἐπὶ δαῖτα»· οὕτως γὰρ νῦν Ὁμηρὸς τέθεικεν. ἔνοι δὲ ποιῶσι «μετὰ δαῖτα», ὅπως ἢ αὐτοῖς αὐτόθεν τὸ μετὰ ἐπὶ· χρώνται δὲ καὶ πλείονες ἄλλοι τῶν ποιητῶν τῇ «κατὰ» ἀντὶ τῆς «ἐπί»· ἐπίσης, πρβ. και Σχόλια στο A 424b¹ και b² Erbse.*

στην περίπτωση αυτήν, όπως και στις δύο άλλες που επισημαίνονται στο άρθρο αυτό⁴⁸, ο Τζέτζης αντιτίθεται σε απόψεις, όπως αυτή στα Σχόλια D στο A 482: *πορφύρεον: μέλαν*.

σ. 133, 7 L.: *ἐκ τοῖο: ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου...* Βλ. Σχόλια D στο A 493: *ἐκ τοῖο: ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου*.

σ. 139, 18 L.: *<πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε>: πατήρ δὲ ἀνδρῶν καὶ θεῶν ὁ Ζεὺς*. Βλ. Σχόλια D στο A 544: *πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε: ὁ Ζεὺς*.

σ. 144, 2 L.: *<κολῳόν>: κολῳός ὁ θόρυβος ἐκ τοῦ κολῳοῦ, θορυβῳδους ὄρνέου*. Βλ. Σχόλια D στο A 575: *κολῳόν: θόρυβον ἢ μεταφορὰ ἀπὸ τοῦ κολιοῦ [lege -λοιοῦ], ὃ ἐστι θορυβῳδες καὶ κραυγαστικὸν ὄρνεον⁴⁹*.

σ. 144, 22 L.: *φέρτερος: κρείτων [lege κρείττων, sic C⁵⁰]...* Βλ. Σχόλια D στο A 581: *πολὸν φέρτερος: κατὰ πολὸν κρείττων, ἰσχυρότερος, καὶ στο A 186: φέρτερος: κρείσσων⁵¹*.

σ. 149, 17 L.: *ἄφαρ: εὐθέως*. Βλ. Σχόλια D στο A 594: *ἄφαρ: εὐθέως, ταχέως*.

σ. 151, 11 L.: *ποιπνύοντα: σπουδαίως ἐνεργοῦντα...* Πρβ. Σχόλια D στο A 600: *ποιπνύοντα: ἐνεργοῦντα, διακονοῦντα*.

σ. 153, 9 L.: *οἱ μὲν κάκκειόντες: κοιμηθησόμενοι ἡρεμήσονται [lege κ., ἡρεμήσοντες, sic C⁵²]...* Πρβ. Σχόλια D στο A 606: *κάκκειόντες: κατακοιμηθησόμενοι*.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

ΚΑΛΒΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Μολονότι ποιητές και κριτικοί έχουν χαρακτηρίσει από νωρίς τον Κάλβο ως νεότερο Πίνδαρο, και η σχέση του νεότερου με τον αρχαίο λυρικό ποιητή έχει διερευνηθεί διεξοδικά από την Α. Gentilini¹, ακόμη δεν διαθέτουμε μια συνθετική και ολοκληρωμένη μελέτη για την αρχαιογνωσία του μεγάλου ζακύνθιου ποιητή. Ωστόσο, οι γνώσεις μας για το θέμα αυτό έχουν προωθηθεί σημαντικά χάρη στις

48. Βλ. και τις παρατηρήσεις στα χωρία: σ. 19, 12-15 L. και σ. 58 8-16 L.

49. Πρβ. και Σχόλια στο A 575α¹ Erbse: *κολῳόν: ἀπὸ τοῦ κολοῖος ἐγένετο τὸ κολῳός*, και στο A 575α² Erbse: *κολῳόν: παρὰ τὸ κολοῖος*.

50. Βλ. Papathomopoulos, *ὁ.π.*, σ. 201.

51. Βλ. και την παρατήρηση στο χωρίο, σ. 35, 18 L.

52. Βλ. Papathomopoulos, *ὁ.π.*, σ. 202.

1. *Fortuna neogreca di Pindaro*, Πάδοβα 1971, σ. 137 κ.ε. Για την πρόσληψη του έργου του Κάλβου και την αξιολόγησή του από τους πρώτους κριτικούς βλ. τώρα G. Andreiomenos, *The Reception of Kalvos by Modern Greek Criticism (1818-1889)*, Αθήνα 1992.

πρόσφατες μελέτες του Σ. Διαλησμά², του Θ. Κ. Στεφανόπουλου³ και του Γ. Δάλλας⁴. Στα σημειώματα που ακολουθούν προτείνονται βελτιώσεις και συμπληρώσεις στην πρώτη από τις μνημονευόμενες εδώ εργασίες του Δάλλα· αυτό σημαίνει ότι εξακολουθεί να παραμένει επιτακτική όσο και πρώτα η ανάγκη για μια συνολική αντιμετώπιση του προβλήματος⁵.

1. «Ο φιλόπατρις» 29-30: *ὁ ἀέρας πάντα γελάει* (= ο ουρανός πάντα λάμπει· Δάλλας, *ό.π.*, σ. 147). Ο Δάλλας πιστεύει ότι πηγή του ποιητή πρέπει να υπήρξε το ερμηνευμα του λήμματος *γελεῖν* από το λεξικό του Ησυχίου. Ο Κάλβος δεν αποκλείεται, βέβαια, να γνώριζε αυτή τη λεξικογραφική πηγή⁶, αλλά δυσκολεύομαι να πιστέψω ότι θα επέλεγε να αξιοποιήσει την πληροφορία ενός λεξικού, και όχι μια ποιητική πηγή που χρησιμοποιεί το ρήμα με αυτή τη σημασία. Για τον λόγο αυτόν θα ήμουν προθυμότερος να υποθέσω ότι η χρήση της λέξης προέρχεται από τον ομηρικό *Ύμνο στη Δήμητρα* (13-4), όπου ο λόγος είναι πάλι για τον ουρανό: *πᾶς δ' οὐρανὸς εὐρὸς ὑπερθε ... ἐγέλασσε*⁷.

2. «Εἰς Πάργαν» 58-60: *ἀπὸ τὸ ἀμβροσιόδομον / στόμα τῶν αἰωνίων / ἢ γνώμη ρέει*. Ο Δάλλας (*ό.π.*, σ. 157) ορθά παραπέμπει στους στίχους 39-40, 84 και 97 από τη *Θεογονία* του Ησιόδου. Η εικόνα της ροής του λόγου, ωστόσο, είναι παλαιότερη και προέρχεται από την *Ιλιάδα* A 249 τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδῆ⁸.

3. «Εἰς Ἐλευθερίαν» 16-20: *Ὅμως, διατί ἐὰν ἔσπειρε / παντοῦ εἰς τὴν οἰκουμένην / τὴν χαρὰν μὲ τὴν θλίψιν / τοῦ ἐπουρανοῦ πατρὸς / τὸ δίκαιον χέρι...*

2. «Η αρχαιογνωσία του Κάλβου και η Ελληνική Ανθολογία», *ΕΕΦΣΠΑ* 28 (1979-85) 503-522.

3. «Σημειώσεις για την αρχαιογνωσία του Κάλβου», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής* 2 (1990) 33-49, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

4. «Παρεκβολές στις "Ωδές" του Κάλβου», *Δωδώνη* 19 (1990) 145-170, και «Κάλβος και Ησιόδος», *Ελληνικά* 41 (1990) 337-371.

5. Ο Στεφανόπουλος προεξαγγέλλει στη μελέτη που προαναφέρθηκε τη συγγραφή μιας μονογραφίας σχετικής με την αρχαιογνωσία του Κάλβου.

6. Βλ. σχετικά Σ. Σωφρονίου, «Ανδρέας Κάλβος», *Παρνασσός* 2 (1960) 387-415, ιδιαίτερα σ. 400, όπου γίνεται λόγος για το *Ονομαστικόν* του Πολυδεύκη.

7. Βλ. το σχετικό σχόλιο του N. J. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter*, Οξφόρδη 1974, ο οποίος παραπέμπει στον στ. 40 της *Θεογονίας* του Ησιόδου: *γελᾷ δὲ τε δώματα πατρὸς*, και στο σχετικό σχόλιο του West. Τη σημασία αυτή έχει το ρήμα και στην ωδή 4, 11 του Ορατίου στην οποία παραπέμπει ο Μ. Μερκελός, *Ανθρία Κάλβου Ωδαί* (1-20), Αθήνα [1965], σ. 38: *gidet argento domus*. Πρβ. *Ιλιάδα* T 362-3 *γέλασσε δὲ πᾶσα περὶ χθονὶ / χαλκοῦ ὑπὸ στεροπῆς*.

8. Σχετικά με αυτήν την εικόνα στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία γενικότερα βλ. τη διατριβή του G. Wilhelmi, *Untersuchungen zum Bild vom Fließen der Sprache in der griechischen Literatur*, Τυβίγγη 1967.

Ο Δάλλας (ό.π., σ. 158-159) βλέπει μόνο τη χριστιανική εικόνα του Θεού ως σπορέα. Ο Κάλβος όμως συχνά συναιρεί την εθνική με τη χριστιανική γραμματεία⁹. Στην προκειμένη περίπτωση πιθανόν να είχε υπόψη του την πασίγνωστη εικόνα από το Ω 527-31 της *Ιλιάδας*¹⁰:

*δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὔδει
δῶρων οἷα δίδωσι κακῶν, ἕτερος δὲ ἑάων·
ὧ μὲν κ' ἄμμιξας δῶη Ζεὺς τερπικέρανος,
ἄλλοτε μὲν τε κακῶ ὅ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἔσθλω.*

Βέβαια, ο Κάλβος δεν είναι απαραίτητο να αναφέρεται στο ιλιαδικό χωρίο, γιατί η ιδέα της ανάμιξης ευτυχίας και δυστυχίας είναι πλατιά διαδεδομένη και κοινότοπη. Αν μνημονεύεται εδώ η ομηρική περικοπή, αυτό συμβαίνει γιατί αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία αυτού του τόπου.

4. «Ο Ωκεανός» 6-7: *Οὔτω εἰς τὸ χάος ἀμέτρητον / τῶν οὐρανίων ἐρήμων...*
Πρβ. Πινδάρου *Ολυμπιονικο* 1,5-6:

*μηκέτ' ἀελίου σκόπει
ἄλλο θαλπνότερον ἐν ἡμέρα φαεν-
νὸν ἄστρον ἐρήμας δι' αἰθέρος*¹¹.

Τα δύο χωρία παρουσιάζουν ακόμη μεγαλύτερη συγγένεια, αν δεχτούμε ότι στον Κάλβο η συμπλοκή που εκφέρεται με γενική πληθυντικού προέρχεται από τη φράση *τὰ ἔρημα οὐράνια*, με την αναμενόμενη αναστροφή του επιθέτου, και όχι από τη φράση *αἱ οὐράνιοι ἔρημοι*, όπως συνάγεται από τον πίνακα λέξεων της έκδοσης Pontani.

5. «Εἰς Ψαρά» 6-10 (πρβ. Δάλλα, ό.π., σ. 162-163):

*Ἐλεύθερος ἢ δοῦλος
τί χρησιμεύει ἂν εἶναι,
μόνον ἄς ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος,
ὅτι εἶναι ἢ γῆ παράδεισος
καὶ ἢ ζωὴ μία.*

Εδώ συμπλέκονται διάφοροι κοινοί τόποι, γνωστοί ήδη από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Η αξία της ζωής εξαιρείται ήδη στην *Οδύσσεια* από τον νεκρό Αχιλλέα (λ 488-91):

9. Πρβ. «Εἰς Χίον» 123-4: *ὦ τῶν ἀγγέλων / πάτερ καὶ ἀνδρῶν* με το σχετικό σχόλιο του Δάλλα, ό.π., σ. 156· βλ. και Σωφρονίου, ό.π., σ. 399.

10. Πρβ. Πινδάρου *Πυθιονικο* 3, 81-2.

11. Το χωρίο αυτό δεν το συζητά η Gentilini ούτε ο Δάλλας, ό.π., σ. 159-160.

*μη δὴ μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ.
βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλω,
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ ᾧ μὴ βίωτος πολὺς εἶη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.*

Σημασία, επομένως, δεν ἔχει ἡ κοινωνικὴ θέση ἢ ἡ οικονομικὴ κατάσταση, ἀλλὰ ἡ ἀπόλαυση τῆς ζωῆς, γιατί ὅλοι οἱ θνητοὶ θα καταλήξουν στον τάφο. Με τὴν προοπτικὴ αὐτὴ εἶναι συγχῆς οἱ προτροπές γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἐρωτικῆς καὶ γαστρονομικῆς εὐδαιμονίας¹². Τὸ ὅτι, ἐξάλλου, ἡ ζωὴ εἶναι μία καὶ γλυκιά («παράδεισος») τονίζεται, π.χ., ἀπὸ τὸν Φέρητα στὴν Ἄλκηστη τοῦ Εὐριπίδη *ψυχῇ μῖα ζῆν, οὐ δυοῖν, ὀφείλομεν* (712) καὶ *τὸ δὲ ζῆν σμικρὸν ἀλλ' ὅμως γλυκί* (693). Πρβ. καὶ τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα 1905, 18-9 Peek:

*σπεύδετε, τὴν ψυχὴν εὐφραίνετε πάντοτε, θνητοί,
ὡς ἡδὺς βίωτος καὶ μέτρον ἐστὶ ζωῆς.*

Ὁ Κάλβος, βέβαια, ἀναιρεῖ στὴ συνέχεια τοῦ ποιήματος αὐτὴ τὴν εὐδαιμονιστικὴ στάση.

6. «Εἰς Σούλι» 26-30:

*«Μακρὰν καὶ σκοτεινὴν
ζωὴν τὰ παλληκάρια
μισοῦν· ὄνομα ἀθάνατον
θέλουν καὶ τάφον ἔντιμον
ἀντὶς διὰ στρῶμα».*

Ὁ Πλάτων στὴν *Απολογία Σωκράτους* (28c-d) καὶ στὸ *Συμπόσιο* (179e) ἀναφέρεται στὴν ἐπιλογή τοῦ Ἀχιλλεῖα νὰ ζήσει λίγο ἀλλὰ ἔνδοξα. Παραθέτω τὸ ἀναλυτικότερο χωρίο τῆς *Απολογίας*: *φαῦλοι γὰρ ἂν τῶ γε σῶ λόγῳ εἶεν τῶν ἡμιθέων ὅσοι ἐν Τροίᾳ τετελευτήκασιν οἳ τε ἄλλοι καὶ ὁ τῆς Θέτιδος υἱός, ὃς τοσοῦτον τοῦ κινδύνου κατεφρόνησεν παρὰ τὸ αἰσχρὸν τι ὑπομεῖναι ὥστε, ἐπειδὴ εἶπεν ἢ μήτηρ αὐτῶ προθυμουμένῳ Ἔκτορα ἀποκτεῖναι, θεὸς οὖσα, οὕτωςί πως, ὡς ἐγὼ οἶμαι· «᾿Ω παῖ, εἰ τιμωρήσεις Πατρόκλῳ τῶ ἑταίρῳ τὸν φόνον καὶ Ἔκτορα ἀποκτενεῖς, αὐτὸς ἀποθανῆ — αὐτίκα γάρ τοι», φησί, «μεθ' Ἔκτορα πότμος ἐτοῖμος» — ὁ δὲ τοῦτο ἀκούσας τοῦ μὲν θανάτου καὶ τοῦ κινδύνου ὠλιγόρησε, πολλὸ δὲ μᾶλλον δείσας τὸ ζῆν κακὸς ὢν καὶ τοῖς φίλοις μὴ τιμωρεῖν, «Αὐτίκα», φησί,*

12. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ μοτίβο «ἀγῶμεν καὶ πῖωμεν» ποῦ επικρίνει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρώτη *Πρὸς Κορινθίους* ἐπιστολὴ (15, 32). Βλ. σχετικὰ W. Ameling, «ΦΑΓΩΜΕΝ ΚΑΙ ΠΙΩΜΕΝ: Griechische Parallelen zu zwei Stellen aus dem Neuen Testament», *ZPE* 60 (1985) 35-43. Πρβ. καὶ τὸ εὐδαιμονιστικὸ κήρυγμα τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Ἄλκηστη τοῦ Εὐριπίδη (773 κ.ε.).

«τεθναίην, δίκην ἐπιθείς τῷ ἀδικούντι, ἵνα μὴ ἐνθάδε μένω καταγέλαστος παρά νηυσὶ κορωνίσιν ἄχθος ἀρούρης». Πρβ. και Πινδάρου *Ολυμπιονικο* 1, 81-4:

ὁ μέγας δὲ κίν-
δυνος ἀναλκιν οὐ φῶτα λαμβάνει.
θανεῖν δ' οἷσιν ἀνάγκα, τὰ κέ τις ἀνώνυμον
γῆρας ἐν σκότῳ καθήμενος ἔψοι μάταν,
ἀπάντων καλῶν ἄμμορος;¹³

Βέβαια, τα παραπάνω κείμενα αποτελούν περισσότερο παράλληλα χωρία παρά άμεσες πηγές του Κάλβου, αφού η αντιδιαστολή της επαινετέας συμμετοχής στη μάχη από την καταδικαστέα απραξία είναι κοινός τύπος σε κάθε παραινετική ποίηση, όπως για παράδειγμα στις ελεγείες του Τυρταίου.

7. «Εἰς τὴν νύκην» 21-45 (πρβ. Δάλλα, ό.π., σ. 168):

Αἶ, πῶς ὑπὸ τὴν πτέρυγα
ταχεῖαν τοῦ Νότου ἢ τ' Εὐρου
πολλά βλέπεις νὰ σκήπτωσι
τ' ἀνήσυχα τῆς λίμνης
ψηλὰ καλάμια!
[...]
Πυκνά, πυκνά ὡς καλάμια
ἀνεμισμένα ἐβλέπαμεν
νὰ κινῶνται εἰς τοὺς κάμπους μας
τῶν πολεμίων μας τ' ἄρματα,
κ' ἔπесαν ὅλα.

Η παρουσία του Νότου και του Εύρου είναι τυπική στον Όμηρο (π.χ. *Ιλιάδα* Β145 κ.ε., Π765 κ.ε., *Οδύσσεια* ε295 κ.ε.). Στα ιλιαδικά χωρία παραπέμπει και ο Μερακλής (ό.π., σ. 207), για να τονίσει τη σφοδρότητα του ανέμου, και όχι για να επισημάνει ότι τόσο στον Όμηρο όσο και στον Κάλβο πρόκειται για προέλαση στρατού. Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στο χωρίο Β145 κ.ε. η δράση του Νότου και του Εύρου περιορίζεται στη θάλασσα, ενώ τα ψηλά στάχυα τα κινεί ο Ζέφυρος. Έτσι στον Κάλβο παρατηρείται μια διπλή μετατόπιση: αφενός το λύγισμα των καλαμιών αποδίδεται στην πνοή του τυπικού ζεύγους των ανέμων και αφετέρου τα στάχυα έχουν αντικατασταθεί από τα καλάμια, γιατί η σκηνοθεσία προϋποθέτει την ύπαρξη λίμνης.

13. Πρβ. και *Πυθιονικο* 4, 184 κ.ε. με το σχετικό σχόλιο του Braswell.